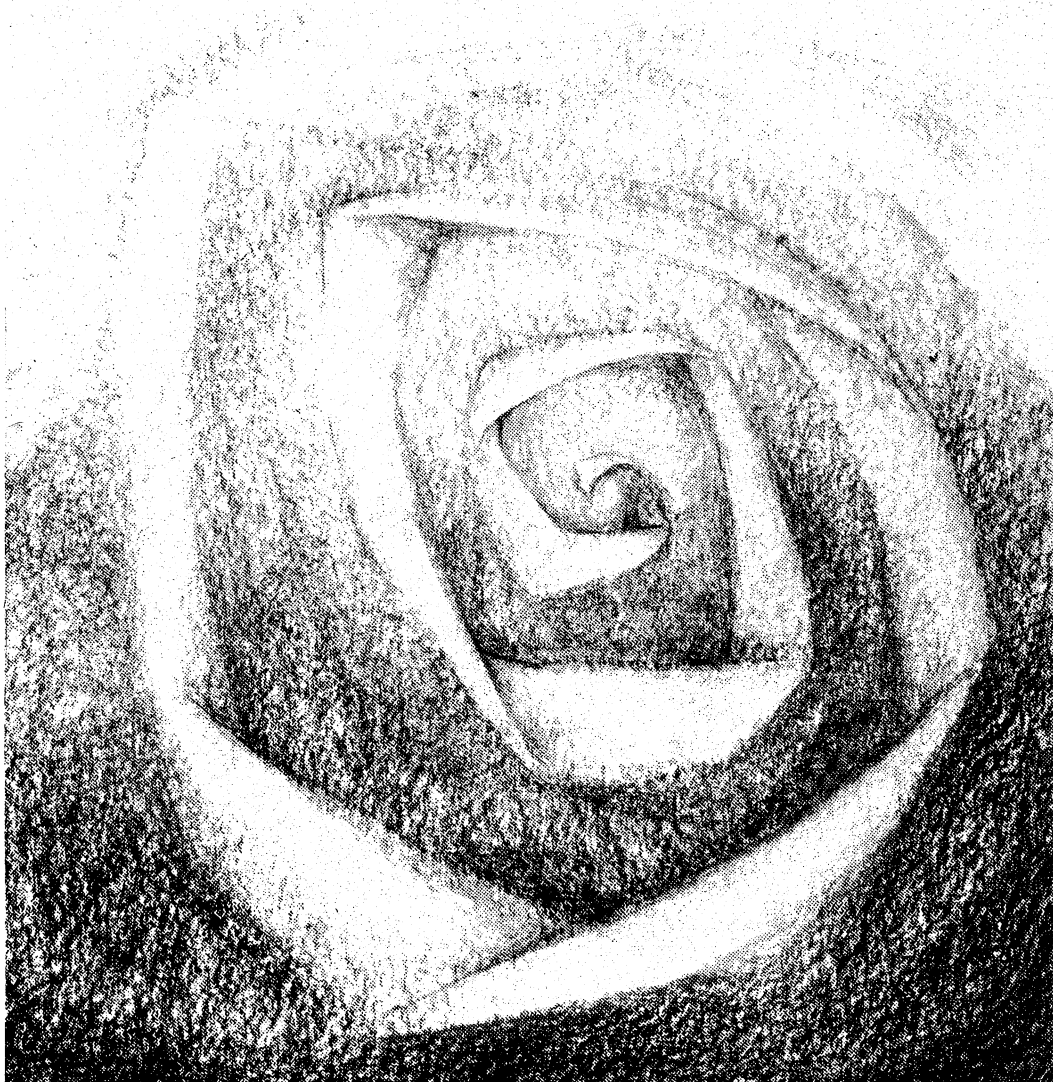

Janus

---

tijdschrift voor filosofie en antroposofie
jaargang 3 - nummer 2 - 1993

INHOUD
JANUS, 3e jaargang, nummer 2

Ten geleide door de <i>redactie</i>	2
Realisme, wereldbeschouwing in het teken van de weegschaal door <i>Jelle van der Schuit</i>	4
Uit: Over de kosmos vermoedelijke auteur: <i>Aristoteles</i>	29
De aard van de antroposofische geschiedwetenschap, een ontmoeting met de wetenschap (deel 2) door <i>Henk Middendorp</i>	31
Moderne en postmoderne filosofie verslag van een seminar (gehouden op 21 - 23 mei 1993) in Dornach door <i>Pim Blomaard & Jelle van der Schuit</i>	41
Agenda	54
Colofon	56

In de serie over de door Rudolf Steiner onderkende twaalf wereldbeschouwingen gaat Jelle van der Schuit in dit nummer nader in op het *realisme* in samenhang met het dierenriembeeld van de *weegschaal*. De realist is erop uit om kennis te verkrijgen van de wereld die hij waarneemt om zich heen. Deze wereld openbaart zich aan hem als een veelzijdig en sterk wisselend geheel van afzonderlijke dingen met zekere eigenschappen. Door dat wat hij waarneemt te verbinden met passende begrippen verkrijgt hij kennis en inzicht in de samenhang van deze materiële bestaansorde. Het ding blijkt hierbij een fundamentele rol te vervullen: het vertegenwoordigt een duurzame eenheid van eigenschappen.

Binnen het geheel der wereldbeschouwingen neemt het realisme een duidelijke middenpositie in. In het jaarverloop houden op 22 september, traditioneel de begindatum van het dierenriembeeld van de weegschaal, de lengte van de dag en de nacht elkaar in evenwicht. De voorafgaande helft van het jaar stond vooral in het teken van het waarnemen in intensieve overgave aan het uiterlijke licht. In de nu aanbreekende helft van het jaar komt vooral de nadruk te liggen op het denken dat in staat is zelf innerlijk licht uit te stralen. In het bijzonder blijken de direct aangrenzende wereldbeschouwingen van het fenomenalisme (dierenriembeeld: de jonkvrouw) en het dynamisme (dierenriembeeld: de schorpioen/adelaar) deze tegenstelling te illustreren. In het fenomenalisme gaat het immers om de zuivere ontvankelijkheid voor de verschijnselen, *het zuivere waarnemen*. Het dynamisme kan vanuit de oerbeleving van kracht de weg vrijmaken naar *het zuivere denken*: een denken dat wilsaangelegenheid is geworden van het ik. Kennis van de werkelijkheid vereist een evenwichtige verdeling van de vermogens van het waarnemen en het denken. Kennis van de werkelijkheid berust op de ontwikkeling van begrippen waarvan het "gewicht" past bij dat van de waargenomen werkelijkheid. Daarmee is het de realist gegeven om drager te worden van waarheid, drager van het wezenlijke gehalte der dingen.

In dit nummer is het tweede (en tevens laatste) deel opgenomen van de beschouwing over antroposofische geschiedwetenschap van de hand van de historicus Henk Middendorp. Het eerste gedeelte verscheen in het voorgaande nummer. In zijn slotbeschouwing behandelt hij onder meer de door Steiner onderkende mogelijkheid om de historische werkelijkheid *sympptomatologisch* te benaderen. Dat wil zeggen dat de historische verschijnselen

worden begrepen als uitdrukking (symptoom) van onderliggende geestelijke impulsen. Een fenomenologische beschouwingswijze blijkt voor symptomatologische geschiedschrijving een goed uitgangspunt te zijn. Het begrijpen van de historische werkelijkheid valt daarbij goed te vergelijken met het innerlijk verstaan van muziek. Beide betreffen betekenisvolle processen in de tijd.

Om echter rechtstreeks zelf de geestelijke werkzaamheden in de historische waar te kunnen nemen is scholing van menselijke vermogens een noodzakelijke voorwaarde. Voor een historicus die zich deze innerlijke ontwikkeling nog niet heeft eigen gemaakt, kunnen de geesteswetenschappelijke mededelingen van Rudolf Steiner toch een belangrijke leidraad bieden, zij het in de hoedanigheid van werkhypothese.

De Arbeitsgruppe für Philosophie und Psychologie am Goetheanum organiseerde in het weekend van 21 mei j.l. een bijeenkomst gewijd aan *moderne filosofie*. Het is verheugend dat vanuit antroposofisch georiënteerde hoek aandacht wordt besteed aan denkers en denkstromingen van deze tijd. Sprekers op de bijeenkomst waren o.a. Lorenzo Ravagli over moderne en postmoderne filosofie, Ruprecht Pflaumer over het denken van Heidegger en Martin Kollwijn over het denken van Husserl. De redactie van JANUS was ter plekke en maakte voor u een verslag van dit buitengewoon boeiende evenement.

Wij wensen u veel plezier met de inhoud van dit nummer,

de redactie

Pim Blomaard
Jelle van der Schuit

REALISME

Wereldbeschouwing in het teken van de weegschaal

door *Jelle van der Schuit*

Inleiding

Onderstaande beschouwing is gewijd aan het realisme als één van de twaalf wereldbeschouwingen die door Rudolf Steiner zijn onderkend. De gedachtengang kan als volgt worden samengevat:

Allereerst wordt de passage weergegeven, waarin Steiner deze fundamentele wijze van beschouwen introduceert. De wereldbeschouwing van het realisme moet blijkens deze inleiding niet worden verward met het zogenaamde begrippen-realisme. De geboden kenschets vormt het vertrekpunt voor een nadere uitwerking.

De benadering van de realist blijkt primair gericht te zijn op de hem omringende zintuiglijke werkelijkheid. Hierop vestigt hij zijn aandacht: dat wat hij waarneemt, wil hij ook begrijpen. De werkelijkheid wordt hierbij vooral begrepen als een geheel van afzonderlijke dingen met bepaalde eigenschappen. Deze opvatting wordt nader onderzocht. Aandacht wordt geschonken aan het ding als duurzaam materiëel gegeven en aan de eigenschappen die er qua vorm, materie en functie aan kunnen worden onderscheiden. Een eigenschap komt daarbij naar voren als een bepaalde zijnswijze van het ding, die als algemeen begrip door het denken kan worden opgevat. Op grond van eigenschappen kunnen de dingen in allerlei soorten worden ondergebracht. Ook het materiële van een ding is in groepen te verdelen en wel op grond van een combinatie van eigenschappen.

De realist is aldus gericht op de waarneembare werkelijkheid met de bedoeling om de aard van deze werkelijkheid, de bijzondere bepaaldheid ervan te leren kennen. De realist is derhalve uit op waarheid. Hij wil de dingen begrijpen zoals ze zijn. Om tot waarheid te komen moeten door het denken gevormde begrippen zodanig met elkaar verbonden worden dat ze in hun samenhang aansluiten bij het waargenome.

Voor de realist zijn de dingen de natuurlijke bestanddelen van de waarneembare werkelijkheid. De werkelijkheid beschrijven betekent de eigenaardigheden van dingen weergeven. Ook veranderingsprocessen worden in termen van dingen en hun wisselende kwaliteiten beschreven. Maar wat is het ding eigenlijk? Is het ding méér dan de samenvatting van zijn eigenschappen? De realist stuit hier op een innerlijk conflict. Enerzijds wil hij

zich strikt houden aan de dimensie van het uiterlijk waarneembare. Anderzijds lijkt het begrip van een ding het vlak van de waarnemingen te boven te gaan. De vraag doet zich voor of het ding alleen maar een complexe eenheid van het denken is of dat het ding óók een fundamentele eenheid in reële zin vertegenwoordigt? Vatten we het ding in laatstgenoemde zin op dan begrijpen we het ding als substantie, als datgene wat ten grondslag ligt aan verschijnende eigenschappen, als datgene wat als eigenlijke drager eenheid verleent aan de verschijningen. De overgang van een door uiterlijke kenmerken getypeerd ding naar een innerlijk dragende substantie, suggereert dat er naast de mogelijkheid van een realisme in engere zin ook nog de mogelijkheid bestaat van een realisme in ruimere zin.

In het volgende gedeelte wordt ingegaan op de vraag in welke mate het beeld van de weegschaal aansluit bij het karakter van het realisme. Tevens wordt nagegaan hoe de periode van de weegschaal in het jaarverloop staat en hoe die zich verhoudt tot het realisme. Dat het begin van deze periode samenvalt met de zogenaamde dag- en nachtevening blijkt veelbetekend. Naar voren komt dat het realisme een middenpositie inneemt wat betreft de daarbij betrokken fundamentele vermogens van het waarnemen en het denken. Dit laatste wordt nog eens onderstreept wanneer het realisme vergeleken wordt met de naburige wereldbeschouwingen van het fenomenalisme en het dynamisme. Ook de tegenoverstelling met het idealisme wordt behandeld.

De samenhang van het realisme met de aristotelische categorie van de substantie wordt vervolgens nader toegelicht. Dit gezichtspunt maakt het wenselijk om de wereldbeschouwingen van het fenomenalisme (jonkvrouw) en het dynamisme (schorpioen/adelaar) erbij te betrekken, omdat ook zij in samenhang te brengen zijn met dezelfde categorie. Hoe is het mogelijk dat de éne categorie van de substantie aan de orde is bij drie verschillende beschouwingswijzen? Dat kan eigenlijk alleen wanneer het wezen van de substantie in zichzelf reeds een drieledigheid kent. Deze drieledigheid wordt nader getypeerd.

Vanuit de geschiedenis van de filosofie worden schetsmatig voorbeelden gegeven van realisme. Daarbij kunnen realisten in engere zin onderscheiden worden van realisten in ruimere zin. Eerstgenoemden wensen zich strikt te houden aan het direct waarneembare. In dat verband kan men denken aan vertegenwoordigers van het positivisme, het logisch positivisme en de zogenaamde taalanalytische filosofie. Dit gaat meestal gepaard met een nominalistische denkwijze. Wanneer echter realisten vanuit een omvattender waarnemen en een intenser denken boven 'zichzelf' uitstijgen dan kan een fenomenalistisch en dynamisch verrijkt realisme ontstaan, dat enerzijds daadwerkelijk weet door te dringen tot het innerlijke wezen der

dingen en anderzijds in staat is tot een begripsmatige weergave van het wezenlijke gehalte van de werkelijkheid. Dit komt neer op een essentialistische denkwijze. In die zin kunnen Aristoteles en Rudolf Steiner beide realist genoemd worden.

Tenslotte wordt in het licht van het realisme een interpretatie gegeven van de aan de weegschaal gewijde spreuk van Rudolf Steiner.

Rudolf Steiner over het realisme

Het realisme wordt door Rudolf Steiner als volgt ingeleid¹:

"Er kunnen mensen zijn die zeggen: ja, of er nu in de wereld van de waarheid slechts materie of slechts geest bestaat, daarover kan ik niets bijzonders weten; het menselijke kenvermogen kan zich daarop helemaal niet richten. Duidelijk is slechts dit ene, dat er een wereld om ons heen is die zich uitstrekt. Of aan deze wereld ten grondslag ligt, wat de chemici, de fysici de atomen van de materie noemen, wanneer ze materialisten worden, dat weet ik niet. Ik erken echter de wereld die om mij heen is uitgestrekt; die zie ik, aan haar kan ik denken. Voor mij is er geen aanleiding om aan te nemen dat aan haar al dan niet nog een geest ten grondslag ligt. Ik hou mij aan datgene, wat om mij heen is uitgestrekt. - Zulke mensen kan men, met een iets andere betekenis van het woord dan waarin ik dat woord eerder gebruikte, realisten noemen en hun wereldbeschouwing *realisme*. Net zoals men oneindige scherpzinnigheid kan opbrengen voor het materialisme alsook voor het spiritualisme, zoals men daarnaast zeer scherpzinnige dingen over het spirituele en de grootste dwaasheden over het materiële kan zeggen, zoals men zich omgekeerd ook zeer scherpzinnig over de materie en zeer dwaas over het spirituele kan uitlaten, zo kan men de meest scherpzinnige gronden aanvoeren voor het realisme, dat noch spiritualisme, noch materialisme is, maar datgene is, wat ik zoëven heb gekarakteriseerd."

Het hier bedoelde realisme heeft naar het heet "een iets andere betekenis" dan het realisme waar Steiner eerder over sprak. In de eerste voordracht en in het begin van de geciteerde tweede voordracht ging het namelijk over het realisme ten aanzien van de aard van de algemene begrippen, de zogenaamde *universalia*. Het *begrippen-realisme* vertegenwoordigt de zienswijze, die aan algemene begrippen, zoals dat van de driehoek als driehoek of de leeuw als leeuw, een zelfstandig bestaan toekent. Zulke begrippen staan volgens de begrippen-realist voor een eigen

---

¹ In de tweede voordracht van de cyclus *Der menschliche und der kosmische Gedanke* uit 1914 (GA 151)

werkelijkheid. Een geheel andere zienswijze op dit punt wordt verdedigd door het *nominalisme*. Voor de nominalist vormt het algemene geen aparte werkelijkheid. Driehoek en leeuw zijn voor hem slechts algemeen bruikbare namen (het Latijnse 'nomen' betekent naam) die verwijzen naar concrete dingen in de werkelijkheid. Zo'n naam moet eigenlijk opgevat worden als een samenvatting van dingen met soortgelijke eigenschappen. Los van de concrete werkelijkheid hebben deze algemene termen voor de nominalist geen enkele betekenis.

Vooralsnog willen we het realisme in de hier door Steiner bedoelde betekenis nader uitwerken. Daarna zal nog de vraag aan de orde komen of en hoe dit realisme zich verhoudt tot het begrippen-realisme en het strijdpunt van de universalia.

De realiteit van het materiële ding

De realist erkent dat er om hem heen een wereld is. Dat is de wereld die we kunnen zien. Voor de realist is deze zichtbare wereld tegelijk de enige wereld waarover zinvol gesproken kan worden. In deze wereld zien we een veelheid van verschillende *dingen*, die zich op vele manieren kunnen manifesteren: vaste dingen, bewegende dingen, veranderende dingen, dingen die naar vorm, inhoud en functie zeer verschillend zijn. Al deze dingen maken deel uit van de wereld ofwel de *realiteit*.

Realisme en realiteit zijn afgeleid van het latijnse *res*, wat o.a. ding, gebeurtenis, toestand, feit of werkelijkheid kan betekenen: *iets dat (waarlijk) het geval is*. En voor de realist is iets vooral het geval als het zintuiglijk waarneembaar is. Voor hem is iets werkelijk als hij het kan zien of betasten.

Richten we onze aandacht op een vast ding, zoals een steen, dan ervaren we zijn *ontoegankelijkheid*, zijn *ondoordringbaarheid*. We zien zo'n steen omdat hij niet of niet volmaakt doorzichtig is: ontoegankelijk voor licht. Maar ook wanneer we de steen in onze handen nemen worden we geconfronteerd met de ontoegankelijkheid ervan. Daar is iets dat zijn innerlijke ruimte niet prijsgeeft, maar permanent voor zich houdt. Dat iets nu, dat duurzaam beslag legt op ruimte en een karakteristieke mate en wijze van ontoegankelijkheid bezit, kunnen we *stof* of *materie* noemen. De dingen die we zien en betasten zijn stoffelijke, materiële dingen. De wereld om ons heen is een stoffelijke, materiële wereld. Een stoffelijk ding is aanwijsbaar, identificeerbaar door zijn bijzondere ruimtelijkheid. De typering van de filosoof Descartes voor het materiële is dan ook: *res extensa*, ofwel een ding dat *uitgebreidheid* bezit. Deze uitgebreidheid of uitgestrektheid is overigens niet alleen eigen aan de dingen van de zichtbare wereld, maar

ook aan die wereld zelf. De materiële werkelijkheid blijkt een uitgestrekt domein, dat zich om ons heen in alle richtingen voortzet.

Het ding en zijn eigenschappen

De verschijningswijze van een ding kent vele variëteiten. De ervaringen die we opdoen aan de hand van onze zintuigen geven aanleiding tot vele onderscheidingen. Dingen verschillen naar vorm, grootte, kleur, gewicht, geur, smaak enzovoorts. Een onderscheidbare zijnswijze die eigen is aan het ding kunnen we een *eigenschap* van het ding noemen. Zo'n eigenschap is doorgaans niet aan één ding gebonden, maar kan zich bij meer dingen voordoen. Dingen vertonen klaarblijkelijk *overeenkomsten, punten van gelijkenis*. De dingen zelf zijn niet gelijk, maar één of meer aspecten ervan wel: de vaas is rond, het muntstuk ook. Deze rondheid is een door ons onderkende mogelijke *zijnswijze van bepaalde aard*. De onverwisselbare bepaaldheid hiervan, het eigene van de eigenschap vatten we als *begrip* op. In dit begrip houden we duurzaam het eigene van de getoonde eigenschap vast. Dit begrip kunnen we toepassen op dingen van de werkelijkheid, mits ze zich daartoe lenen. We beschikken zo over een groot aantal begrippen om tegemoet te komen aan de veelheid van verschillende verschijningsvormen in de werkelijkheid.

Met behulp van eenmaal begrepen eigenschappen kan een waargenomen ding beschreven worden. Slechts door bemiddeling van aldus gevormde begrippen kunnen we tot kennis komen van de werkelijkheid. Zo'n begrip is indirect ook representant voor alle dingen waar het op van toepassing is: in de eerste plaats doelt het op een bepaalde zijnswijze, maar vervolgens ook op de dingen die deze zijnswijze vertonen. In die zin vertegenwoordigt zo'n begrip de samenvatting van alles wat qua zijnswijze aan elkaar verwant is. Dit maakt het begrip tot iets dat *algemeen* is, toepasbaar op *alle* verwante dingen. Eigenschappen vormen zo de mogelijke grondslag voor samenvattingen, indelingen, groeperingen van dingen.

De zijnsstatus van zulke begrippen blijkt aanleiding te zijn tot verschillende gezichtspunten. Deze kwamen al eerder naar voren als het *begrippen-nominalisme* versus het *begrippen-realisme*. Wanneer een realist ten strengste wenst vast te houden aan het waarneembare in de zin van het *zintuiglijk* waarneembare, zal hij geneigd zijn het begrip te verankeren in het zintuiglijk gegevene. Het begrip is dan slechts een afgeleide, een abstractie, een samenvatting vanuit waargenomen dingen. Een dergelijk *realisme in engere zin* gaat dan gepaard met een nominalistische opvatting. Dit type van realisme heeft in de moderne tijd zonder meer de overhand. Maar is de verhouding van een begrip ten opzichte van het zintuiglijk

waarneembare echter wel die van afleidbaarheid? Geeft het begrip niet juist een samenhang en eenheid weer, die het zintuiglijk waarneembare te boven gaat en een zelfstandig gegeven vertegenwoordigt. Zo laat de rondheid van het muntstuk zich in de wiskunde *los van de zintuiglijke waarnemingen* uitwerken tot het begrip cirkel. Vanuit dergelijke overwegingen kan er ook een *realisme in ruimere zin* beproefd worden, dat zich niet per se beperkt tot het zintuiglijk waarneembare, maar ook het begrip als een realiteit ervaart. Dit type realisme is in de huidige tijd nog een zeldzaamheid.

De realist richt zich op datgene wat zich als de materiële werkelijkheid aandient en poogt de inhoud ervan op adequate wijze te beschrijven. Basiscomponent van de wereld is voor hem het ding. Naar uiterlijke vorm en naar overige zijnswijzen laat het ding zich beschrijven met behulp van passende begrippen, die de te onderkennen eigenschappen ervan kenbaar maken. Zo ontstaat een weergave van een ding als *samengesteld geheel van eigenschappen*. Ik neem bijvoorbeeld iets waar met een bolvorm van bepaalde grootte dat verder de eigenschappen kent van: vast, zwaar, dof en blauwwit. Er zijn andere dingen die erop lijken, ook met bolvorm maar minder groot. Weer andere dingen zijn ook vast, zwaar, dof en blauwwit maar hebben een andere vorm. Dit geheel van eigenschappen blijkt in onze ervaring een kenbare en herkenbare eenheid te vormen, zij het in combinatie met verschillende vormen. Dergelijke in onderling verband gebrachte observaties hebben geleid tot de vorming van een hoger begrip van datgene wat eigenlijk en wezenlijk gegeven is. Namelijk het begrip lood. Dit begrip heeft een samengesteld karakter: het vertegenwoordigt een veelvoud van eigenschappen. Dit lood openbaart zich in verschillende dingen: loden kogels, loden gewichten enz. Niet de uiterlijke *vorm* van een ding, maar de aard van de *inhoud* staat hierbij in het centrum van de aandacht, het materieel gehalte ervan. Lood is slechts één voorbeeld van wat materie kan zijn. We kennen vele verschillende soorten materie, elk met zijn kenmerkende constellatie van eigenschappen.

Maar de dingen laten zich niet alleen beschrijven vanuit de materiële bepaaldheid ervan. Vele dingen bezitten immers ook een praktische betekenis: ze vervullen een bepaalde *functie*, ze dienen ergens toe. Ook vanuit de functionele invalshoek laten dingen zich typeren. Ook hierbij geldt dan dat het begrip van een specifieke functie algemeen van aard is. Bijvoorbeeld: iets om mee te schrijven.

Wanneer we iemand vanuit de voorgaande karakterisering realist noemen, dan wil dat niet zeggen, dat die persoon de omringende wereld in omvattende zin wil begrijpen, maar het wil wel zeggen dat de bestaande zintuiglijke ding-wereld het brandpunt vormt van zijn intellectuele belang-

stelling. De wereld beschouwen op de wijze van het realisme betekent dat men in zijn denken vooreerst tegemoet wil komen aan de dingen die ons omringen in de materiële werkelijkheid. Dat leidt tot begrip van de dingen met al zijn bijzondere eigenschappen, qua vorm, materie en functie.

De realist in zijn betrokkenheid op waarheid

Zo komt de realist tot een *begrijpen* van de door hem waargenomen werkelijkheid: hij past daarvoor geschikte begrippen toe op datgene wat hij waarneemt, begrippen die zelf ontwikkeld zijn naar aanleiding van het waargenomene en het waarneembare duurzaam aanwezig stellen. Dit bestempelt de realist als een zoeker naar *waarheid*. Het streven van de realist is gericht op waarheid, en wel aanvankelijk en voornamelijk op de waarheid van de wereld om hem heen, de materiële werkelijkheid. Waarheid betekent hierbij: *adequaat begrip van werkelijkheid*. Iemand spreekt de waarheid als hij de dingen zegt zoals ze zijn, als de begripsmatige inhoud van zijn woorden in overeenstemming is met hetgeen werkelijk het geval is, als hij begripsmatig recht doet aan de werkelijkheid. De klassieke definitie van waarheid, die we onder meer aantreffen bij Thomas van Aquino, luidt: *veritas adaequatio est rei et intellectus*. Ofwel: waarheid is de overeenstemming van het ding en het begrip.

In deze wezensbepaling van het begrip waarheid kunnen we in de realistische uitleg ervan drie onderdelen onderscheiden:

1. Waarheid richt zich primair op de (waarneembare) *dingen* van de werkelijkheid, als het feitelijk beoogde, zijnde datgene *wat* men *vanuit het waarnemen* wil begrijpen.
2. Waarheid berust op het kunnen weergeven met *begrippen*, als vertegenwoordigers van mogelijke (waarneembare) zijnswijzen, zijnde datgene *waarmee* men *vanuit het denken* kan begrijpen.
3. Waarheid komt dan en slechts dan tot stand als de begripsmatige weergave adequaat is aan het feitelijk beoogde. Dit kan slechts voortkomen vanuit een begripsmatig *wikken en wegen, passen en meten* om uiteindelijk de verlangde weergave te bereiken. De realist moet hier eigenlijk twee verschillende dimensies, twee verschillende werelden van zijn op elkaar afstemmen, enerzijds de dimensie van het waargenomene - we kunnen dit de *empirische* dimensie noemen, een wereld die gegeven is vanuit het waarnemen -, anderzijds de dimensie van het begrijpen - en dit kunnen we de *logische* dimensie noemen, de wereld die toegankelijk is voor ons denken -. Door deze twee werelden al balancerend in een passende verhouding tot elkaar te brengen, ontstaat waarheid als adequate weergave van werkelijkheid. De realist is de

evenwichtskunstenaar die de wereld van het denken weet te harmoniseren met de waargenomen werkelijkheid. Daardoor draagt de realist in zijn innerlijk een passend beeld van de werkelijkheid.

Van uiterlijk ding naar innerlijke substantie

Het ding toont zich in zijn eigenschappen. Deze eigenschappen vormen de bijzondere wijzen waarop het zich openbaart. Eigenschappen die we eventueel ook bij andere dingen aantreffen. *Maar wat is nu het ding zelf?* We nemen eigenschappen waar, maar nemen we ook het ding waar? Voor de realist spreekt het vanzelf dat het ding een waarneembaar gegeven is. Het ding is toch immers datgene wat we zien en betasten als duurzaam materiëel gegeven! Hij vindt het onzinnig om te twijfelen aan het bestaan van dingen. Voor hem is het ding ten sterkste verbonden met zijn eigenschappen. Iets is bolvormig, vast, zwaar, dof, blauwwittig enz. Deze veelheid van eigenschappen betrekken we op één en hetzelfde ding. Voor de realist is het evident dat al deze eigenschappen niet los van elkaar staan maar een *samenhangende eenheid* vormen: ze zijn verbonden met elkaar, ze horen bij elkaar. Dit besef van eenheid en samenhang wordt benadrukt door de feitelijke eenheid en samenhang in ruimtelijke zin. Ziet de realist iets roods, dan veronderstelt hij op grond van zijn ervaring dat dit rode niet op zich staat maar samenhangt met een materieel gegeven, zoals dat van een baksteen. Het ding is daarmee de aanduiding voor een op zichzelf staande *feitelijke verbondenheid van eigenschappen*, waarbij het materiële karakter voorop staat. De realist constateert deze verbondenheid. Voor hem is het ding een fundamenteel gegeven. Met het ding begrijpt hij een uiterlijk gegeven duurzame eenheid van samenhangen die deel uitmaakt van de waarneembare werkelijkheid.

De klassieke benaming in de filosofie voor dat wat ten grondslag ligt aan de verschijnselen, voor dat wat de eigenlijke duurzame zijnsgrond vertegenwoordigt, is *substantie*, letterlijk: het eronder staande. Het is dat wat waarlijk is, dat wat voor zijn bestaan niet iets anders nodig heeft, maar berust in zichzelf als een zelfstandig zijnde. Dat wat in het realisme met het ding wordt aangeduid vindt zijn filosofische rechtvaardiging en uitwerking in het begrip substantie. Het ding blijkt in zijn optreden samenhangend te zijn, het volgt bepaalde wetmatigheden. Al deze samenhangen zijn op zich waarneembaar, echter niet op hetzelfde moment. Het ligt voor de hand om deze veelheid van samenhangen aan elkaar te verbinden. De eenheid van al deze samenhangen wordt vertegenwoordigt door het ding.

Vanuit de naïeve beschouwing zal het ding vooral het aanwijsbare ervaringsgegeven zijn in zijn ruimtelijke contouren en zijn ontoegankelijkheid,

maar voor de filosoof zal het ding, als substantie gezien, een diepere werkelijkheid vertegenwoordigen, namelijk dat wat aan deze ondoordringbaarheid ten grondslag ligt en zich manifesteert in zijn eigenschappen. Voor de realist doet zich in deze problematiek een spanningsverhouding voor. Immers het is hem in de eerste plaats te doen om de bestaande zichtbare en tastbare werkelijkheid. Deze staat voor hem centraal. Hij wil eigenlijk niet buiten de zintuiglijke ervaring treden. Een radicale doordening van het begrip ding voert echter uiteindelijk tot het begrip substantie, dat een niet zintuiglijk waarneembare eenheid vertegenwoordigt.

Het beeld van de weegschaal

In welke zin sluit het dierenriembeeld van de weegschaal aan bij de wereldbeschouwing van het realisme? De klassieke weegschaal of balans is een instrument waarmee twee dingen qua gewicht met elkaar vergeleken kunnen worden. Aan de uiteinden van een horizontale balk zijn twee schalen opgehangen. De balk zelf is in het midden opgehangen aan een verticale drager en kan ten opzichte van dat midden vrij draaien in een verticaal vlak. Plaatsen we op beide schalen een voorwerp dan zal door het gewicht ervan aan beide kanten aan de balk getrokken worden. Elk voorwerp op zich zou een draaiing van de balk bewerkstelligen, en wel in tegengestelde richting. Juist als twee dingen even zwaar zijn heffen deze werkingen elkaar op en komt de weegschaal na nog wat geschommel in de horizontale stand tot rust: het ene ding houdt het andere ding in balans.

In onze beschouwing van het realisme kwam naar voren, dat ook voor de realist het vinden van een evenwicht cruciaal is. Hij is immers gericht op het begrijpen van de dingen in de waargenomen werkelijkheid. Hij zoekt naar de passende begrippen voor het waargenomene. Dit vinden van adequate begrippen ten opzichte van het waargenomene vertegenwoordigt een proces van afwegen. Pas wanneer de bepaaldheid van de begrippen strookt met hetgeen aan het ding is waargenomen als concrete verschijningswijzen is sprake van het beoogde evenwicht: het ding begrepen zoals het is. Pas dan is sprake van een bereikte waarheid: een adequate weergave van het ding. De begripsmatige weergave mag niet meer en niet minder vertegenwoordigen dan de waargenomen werkelijkheid, maar moet precies in de juiste verhouding ertoe staan.

Om tot een dergelijk evenwichtig resultaat te komen, dienen de bij het kenproces betrokken vermogens, namelijk die van het *waarnemen* en het *denken*, in gelijkwaardige zin betrokken te zijn. Overheerst het waarnemen, dan schiet het begrip tekort, overheerst het denken dan dreigt de

gedachte zijn doel voorbij te schieten. Slechts wanneer beide zielevermogens naar evenredigheid bijdragen, kan kennis tot stand komen.

Realisme in het jaarverloop

De plaats die het dierenriembeeld van de weegschaal in het jaarverloop inneemt is opmerkelijk. Traditioneel begint op 22 september de periode die is toegedacht aan de weegschaal. Dit is het tijdstip van de zogenaamde *dag- en nachtevening*: op deze datum houden dag en nacht elkaar in evenwicht, licht en duisternis zijn dan volmaakt in balans. De herfst doet nu zijn intrede. De mate waarin de dagen korten is op zijn hoogst, maar het tempo hiervan vertraagt gaandeweg meer en meer. Na de zomerse overgave aan het licht trekt de natuur zich allengs terug. Vele bomen stoten nu hun eerste bladeren af, op weg naar een bestaanswijze die zich uiterlijk beperkt tot starre materiële vormen, waaruit het leven lijkt te zijn geweken.

Dit moment van het jaar markeert ook voor de mens een belangrijke overgang. Ook voor hem vertegenwoordigt het voorafgaande half jaar een periode in het teken van licht en warmte. Intens heeft hij kunnen genieten van het bonte schouwspel van de natuur. Die periode deed een sterk appel op het *waarnemen*, het ontvankelijk zijn voor indrukken van de buitenwereld. Nu het licht en warmte plaatsmaken voor duisternis en koude, wordt de mens meer en meer teruggeworpen op zichzelf. Het nu komende half jaar zal des te sterker uitnodigen tot verinnerlijking. Het *denken* geeft de mens de mogelijkheid om daadwerkelijk tot zichzelf te komen. Deze innerlijke activiteit leidt tot begrip voor dat wat werkelijk is. In eerste instantie werpt het denken licht op de feitelijke samenhangen van de dingen om hen heen. Dat tekent het kenmerkende standpunt van het realisme. Maar het denken laat zich nog tot hogere vormen ontwikkelen. En wel doordat dit denken begrip krijgt voor haar eigen werkelijkheid en ontdekt dat aan het denken een zelfstandige innerlijke activiteit ten grondslag ligt. Daarmee kan het realisme in engere zin worden doorbroken. Zo is een overgang mogelijk naar een denken dat de dynamiek van zichzelf en vervolgens ook die van de buitenwereld leert kennen. Daarmee kan een brug geslagen worden van natuurwetenschap naar geesteswetenschap.

Realisme in de kring der wereldbeschouwingen

Dat het realisme een middenpositie inneemt in het jaarverloop in samenhang met de zielevermogens van het waarnemen en denken, wordt extra onderstreept als we het realisme in de context plaatsen van de direct

aangrenzende wereldbeschouwingen. Het realisme wordt voorafgegaan door het *fenomenalisme* (in het teken van de jonkvrouw) en gevolgd door het *dynamisme* (in het teken van de schorpioen/adelaar).

De fenomenalist wordt gekenmerkt door een benadering van de werkelijkheid, die erop gericht is om alles wat zich als fenomeen aandient in zo zuiver mogelijke vorm in zich op te nemen. Onbevangen en onbevooroordeeld treedt hij de wereld tegemoet. Datgene wat werkelijk is dient in zijn eigen waarde te worden gelaten en leent zich voorsnog niet voor een beoordeling, d.w.z. een begripsmatige bepaling ervan. Vanuit gevoelens van stille verwondering en diep respect leeft de fenomenalist in intense overgave aan het wezenlijk gehalte der dingen. Het zielevermogen dat in voorbeeldige zin, in zijn zuiverste vorm in het fenomenisme wordt verwerkelijk, is dat van het *waarnemen*: het vermogen om ontvankelijk te zijn voor indrukken buiten ons. Deze indrukken laten zich op voorhand niet bestempelen als louter zintuiglijk. Het onderscheid tussen het zintuiglijke en het niet-zintuiglijke is namelijk voor de fenomenalist nog helemaal niet aan de orde.¹

Aan de andere kant vertegenwoordigt het dynamisme een wijze van beschouwen die gekenmerkt wordt door een sterke fascinatie voor het dynamisch gehalte van de werkelijkheid. Volgens de dynamist wordt de wereld beheerst door krachten. Krachten die bepalen wat er is en hoe iets is. Een kracht is een specifieke wijze van doen-zijn, een bepaalde werking die zich afspeelt in een bepaald domein. De uitwerking ervan kunnen we waarnemen, zoals wanneer een steen op de grond valt als gevolg van de zwaartekracht. Maar wat aan deze werking ten grondslag ligt, de zo te noemen werkingsgrond, onttrekt zich aan de zintuiglijke waarneming. Afgezien van het gegeven dat de wereld buiten ons het toneel is van een veelheid van op elkaar inwerkende krachten, komen ook in ons innerlijk dwingende en dringende invloeden voor. Maar de mens kan zich teweer stellen tegen al deze uiterlijke en innerlijke werkingen. Hij vertegenwoordigt namelijk zelf een werkingsgrond, hij heeft zelf de mogelijkheid om oorspronkelijke wijze dingen te bepalen. De basis voor deze zelfwerkzaamheid wordt gevormd door het *denken*. Via het denken is de mens in staat om zich zelfstandig te oriënteren in de wereld en zijn doen en laten een eigen vorm te geven.²

---

¹ Voor een nadere typering zij verwezen naar de eerder verschenen studie over het fenomenisme in JANUS 2e jaargang, nummer 2

² Voor een nadere typering zij verwezen naar de eerder verschenen studie over het dynamisme in JANUS 3e jaargang, nummer 1

Het realisme onderscheidt zich van het fenomenalisme doordat het de dingen niet alleen wil waarnemen, maar het waargenomene ook met begrippen wil doordringen. Waar de fenomenalist zich nog onthoudt van oordelen, gaat de realist over tot begripsmatige bepaling: hij is op kennis uit. Deze kennis is daarbij vooralsnog gericht op de meest uiterlijke dingen. De reikwijdte en diepgang van het waarnemen is bij de realist beperkter dan bij de fenomenalist.

Het realisme onderscheidt zich van het dynamisme doordat het de werkelijkheid slechts als uiterlijk gegeven wil beschrijven. Het gezichtspunt dat deze werkelijkheid als het product van krachten kan worden gezien, verwerpt de realist als een ongegronde, niet door waarnemingen gestaafde veronderstelling. Alles wat het direct gegevene te boven gaat en dus ook de kracht als werkingsgrond, wordt door de realist geloofchend.

Tenslotte willen we nagaan hoe het realisme zich verhoudt tot de wereldbeschouwing die er diametraal tegenoverligt, namelijk die van het *idealisme* (in het teken van de *ram*). De idealist is van mening dat de wereld om ons heen op zich eigenlijk een zinloos geheel zou zijn, ware het niet dat in haar zich tendensen doen gelden die de werkelijkheid vooruit willen brengen, die erop gericht zijn om dat te verwerkelijken, wat nu nog niet is. In de beschouwingwijze van het idealisme zijn in de wereldprocessen ideeën en idealen werkzaam. Deze ideeën en idealen vormen de sleutel voor het begrijpen van de eigenlijke bestemming van de werkelijkheid.

Terwijl de realist zich juist beperkt tot het begrijpen van de werkelijkheid van dit moment en eigenlijk niets wil weten van iets dat nu (nog) niet zintuiglijk gegeven is, stelt de idealist zich in op de dingen die op dit moment niet zijn, maar die wel nog gestalte moeten krijgen, nog geboren moeten worden. Dat wat nog in de schoot der toekomst verborgen ligt, is voor de idealist reeds waarneembaar als werkzame, zingevende idee. Deze idee doordringt de wereld, maar maakt er zelf geen feitelijk constateerbaar onderdeel van uit.

Welke zielestemming is verwant aan het realisme?

Naast de twaalf wereldbeschouwingen heeft Rudolf Steiner ook een beschrijving gegeven van een zevental zogenaamde wereldbeschouwingsstemmingen. Zo'n wereldbeschouwingsstemming vertegenwoordigt een typische zielestemming: een karakteristieke wijze waarop iemand als innerlijk wezen zich kan verhouden tot de werkelijkheid. Deze zieletypen heeft hij in samenhang gebracht met de verschillende planeetsferen. In beginsel kan een wereldbeschouwing gepaard gaan met één van deze stemmingen. Maar

niet iedere combinatie vertegenwoordigt daarbij een even harmonische eenheid. Steiner geeft aan dat het kan zijn dat een bepaalde stemming in een bepaalde wereldbeschouwing echt thuisheert. Kan er een zielestemming worden aangegeven die in die zin verwant is met het realisme?

De realist komt in bovenstaande beschouwing naar voren als iemand die de uiterlijke wereld wil begrijpen in zijn actuele, feitelijk waarneembare vorm zonder daarbij het zintuiglijke te boven te gaan. Dat de wereld het resultaat is van niet waarneembare krachten, gaat hem al te ver. De kennis die hij daarmee van de werkelijkheid opdoet, kan oppervlakkig worden genoemd. Dit laatste geldt niet als denigrerend kenmerk: juist de oppervlakte der dingen, dat wat direct voor ogen staat, wordt door hem nauwkeurig beschreven. Tevens werd vastgesteld dat een zeker evenwicht tussen de vermogens van het waarnemen en denken een noodzakelijk voorwaarde vormt voor het verkrijgen van kennis in het algemeen en voor het realistisch zijn in het bijzonder.

Gelet op deze eigenaardigheden vertoont de zielestemming van het *transcendentalisme* (in samenhang met de planeet *mercurius*) hiermee zonder meer een frappante overeenkomst. Uit de eerder verschenen beschouwing over de wereldbeschouwingsstemmingen citeren we een paar treffende typeringen met betrekking tot het *transcendentalisme*¹:

- "Voor iemand die het *transcendentalisme* is toegedaan is het wezen van de dingen in eigenlijke zin uiterlijk niet waarneembaar. Hij ervaart dit wezen als iets dat hem in de waarneming weliswaar in oppervlakkige zin tegemoet komt, maar hem niet in de volle zin kan bereiken. Het gaat zijn ervaring te boven en blijft zo voor hem *transcendent*."
- "Hierbij is sprake van een verhouding tot de werkelijkheid, waar *binnen- en buitenwereld in gelijke mate in het spel* zijn. Bij dit evenwicht is echter sprake van een overwegend *passieve gesteldheid*. Er wordt namelijk geen poging-gedaan om werkelijk orde te scheppen door het wezenlijke daadwerkelijk op te zoeken vanuit innerlijke activiteit [...]."

In zijn bekende studie over de wereldbeschouwingen komt Sigismund von Gleich tot een ander resultaat.² Hij verbindt het realisme namelijk aan de zielestemming van de mystiek (in samenhang met de planeet *venus*). Als argument voor deze samenhang kan men aanvoeren dat de realist blijkt geven van liefde voor de waarheid. Liefde en innerlijke toewijding zijn

---

¹ Zie JANUS 2e jaargang, nummer 1

² S. von Gleich, <Die Wahrheit als Gesamtumfang aller Weltansichten>, J.Ch.Mellinger Verlag Stuttgart, 1957

kenmerkend voor het zielewezen van de mystiek. Mijns inziens is deze verwantschap echter slechts van secundair belang.

De wijze waarop Von Gleich in het algemeen wereldbeschouwingen in verband brengt met wereldbeschouwingsstemmingen sluit overigens aan op de samenhangen tussen planeten en dierenriembeelden die gelden in de astrologische traditie. Volgens de klassieke astrologie wordt onder meer mercurius bij de jonkvrouw geplaatst en venus bij de weegschaal. Merkwaardigerwijs zijn de bevindingen uit ons onderzoek van het fenomenalisme en het realisme op dit punt precies omgekeerd.¹

De wereldbeschouwingen van de substantie

Is het mogelijk om het realisme te verbinden met één van de tien aristotelische categorieën? In onze beschouwing kwam naar voren dat de realist waarnemend en denkend tot het onderscheid komt van *dingen* in de werkelijkheid. De categorie die Aristoteles gebruikt om een ding als een op zichzelf staand iets aan te duiden, is die van de *substantie*.

Deze categorie werd in eerder verschenen beschouwingen reeds van toepassing geacht op het fenomenisme en het dynamisme, de beide wereldbeschouwingen die het realisme flankeren. Dat lijkt erop te wijzen dat dit drietal dierenriembeelden in een bijzondere samenhang tot elkaar staan.

In dit verband kan gewezen worden op afbeeldingen van de dierenriem, waarin een dergelijke verbondenheid tot uitdrukking is gebracht, zij het niet als drieheid, maar wel paarsgewijs. Het betreft hier enerzijds de bijzondere relatie tussen de dierenriembeelden van de jonkvrouw en de weegschaal, anderzijds die van de weegschaal en de schorpioen.

Er zijn namelijk afbeeldingen waarin het dierenriembeeld van de weegschaal wordt uitgebeeld als een *vrouw* die een weegschaal draagt. De weergave van deze vrouw is daarbij gelijk aan die welke is uitgebeeld bij de jonkvrouw zelf (zie afbeelding 1)! De kunstenaar wilde kennelijk duidelijk maken, dat de kwaliteiten van de jonkvrouw zijn terug te vinden bij de weegschaal. Het betreft hier met name de kwaliteit van de zuivere ontvankelijkheid, de kwaliteit van het zuivere waarnemen.

---

¹ Toevalligerwijs heeft deze verwisseling juist betrekking op het tweetal planeten die voor wel meer verwarring hebben gezorgd. Rudolf Steiner heeft meermalen op de naamsverwisseling gewezen, waarbij dat wat in de moderne astronomie de planeet mercurius heet - die het dichtst bij de zon staat - goed beschouwd overeenkomt met de planeetsfeer die in de oude leer werd aangeduid met venus en andersom.

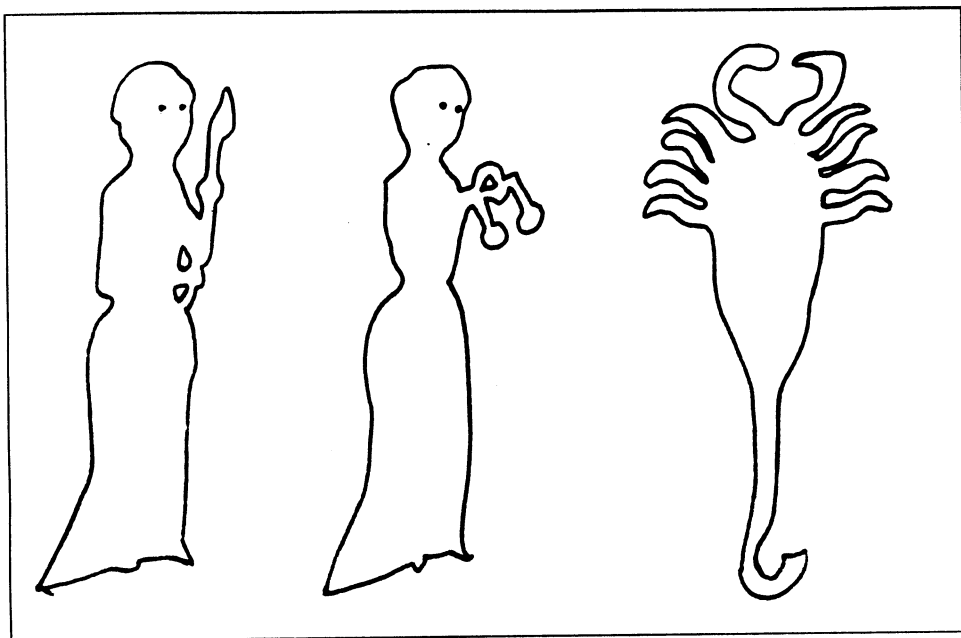
Op andere afbeeldingen van de dierenriem schittert de weegschaal door afwezigheid! In plaats van de weegschaal wordt het betreffende gedeelte van de dierenriem in beslag genomen door *de scharen van de scorpioen*. De afbeelding van de scorpioen neemt merkwaardig genoeg twee plaatsen in beslag (zie afbeelding 2). De scharen van de scorpioen zou men daarbij kunnen vergelijken met de schalen van de weegschaal. De kunstenaar heeft daarbij wel héél plastisch aangegeven dat deze twee delen van de dierenriem met elkaar verbonden zijn. Deze samenhang kan worden uitgelegd aan de hand van het fenomeen kracht, dat het sleutelbegrip is van het dynamisme dat bij de scorpioen behoort, maar als denkkraft óók van toepassing is op het realisme dat bij de weegschaal behoort.

Hoe is het mogelijk dat de categorie van de substantie thuishoort bij drie verschillende beschouwingswijzen? Dat is alleen mogelijk als de substantie in oorspronkelijke zin zelf een *driedigheid* kent. Wat zijn dan de drie fundamenteel verschillende kanten van de substantie die binnen de wereld-beschouwingen van resp. het dynamisme, het realisme en het fenomenalisme tot uitdrukking komen?

- de substantie gaat in laatste instantie terug op een krachtbeginsel, een *werkingsgrond*, het dynamische *wezen* van de verschijnselen: dat wat de dingen doet zijn zoals ze zijn, dat waaraan de verschijnselen ontspringen, de oergrond, die de dingen hun vorm geeft; het zijn in de meest eigenlijke en oorspronkelijke zin (dynamisme)
- deze werkingsgrond wordt vervolgens opgenomen door een *wezen* dat zich ontvankelijk toont voor het *wezen* van deze oergrond en bereid is om deze te dragen en te ondersteunen; daarmee maakt dit ontvangende *wezen* zich tot medium van openbaring, tot *openbaringswezen*, tot dat wat het oerwezen tot realiteit kan brengen; enerzijds openbaart zich het oerwezen op materiële wijze in de dingen buiten ons, anderzijds kan zich dit oerwezen op innerlijke, spirituele wijze manifesteren in het menselijk denken (realisme)
- als resultante van het samenspel van werkingsgrond en openbaringswezen, komt het *wezen* tot uiteindelijke *verschijning*: in de wereld buiten ons, maar evenzeer in de wereld in ons zelf (fenomenalisme)

Samengevat: in de substantie speelt zich het proces af waarbij het ene *wezen* (het oerwezen) in een ander *wezen* (het openbaringswezen) tot verschijning komt. Enerzijds zijn de dingen buiten ons het medium van openbaring, anderzijds is de mens zelf als innerlijk *wezen* de bemiddelaar tussen de wereld van de geest (als oergrond) en de zintuiglijke werkelijkheid (als verschijningswereld). De mens is voorbestemd om temidden van de stoffelijke werkelijkheid het geestelijke te dragen in zijn denken en

doen, om daarmee deze werkelijkheid tot een hogere verschijning te brengen.

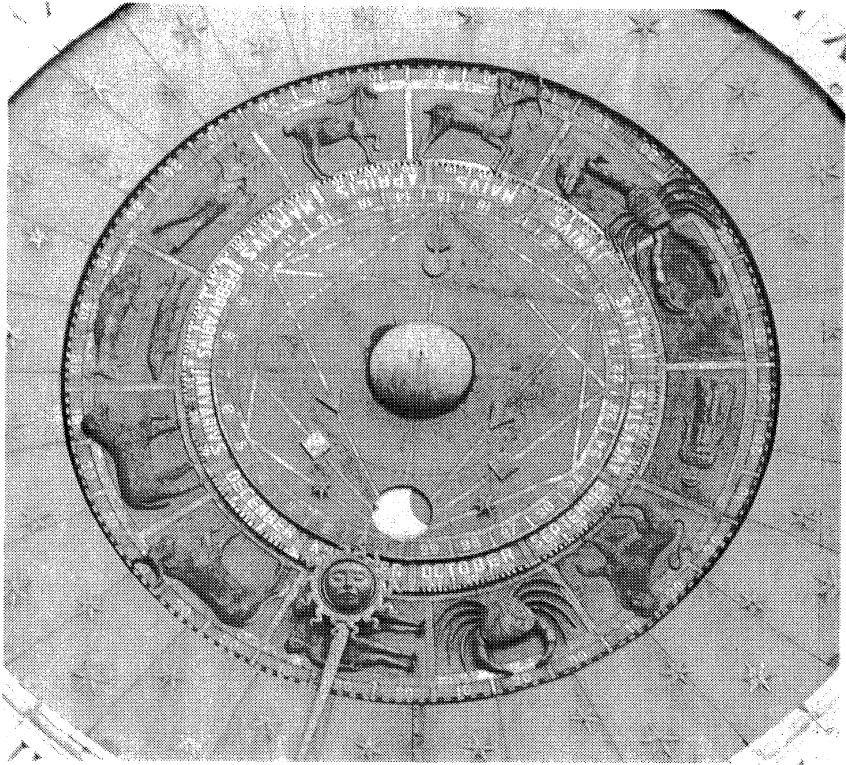

*1. Jonkvrouw, weegschaal en scorpioen
Tekeningen naar de afbeeldingen van de
zodiak van San Miniato (1207)*

Tenslotte willen we nog een mondeling overgeleverde aanwijzing noemen van Rudolf Steiner ten aanzien van de mogelijke uitbeelding van dit drietal dierenriembeelden. Deze drie dierenriembeelden zouden zich ertoe lenen om als *Janushoofd* te worden weergegeven en wel met een *mannelijk* gezicht aan de ene kant en een *vrouwelijk* gezicht aan de andere kant. Bij de uitbeelding van de scorpioen zou het mannelijk gezicht moeten worden benadrukt, terwijl bij de weergave van de jonkvrouw het accent zou moeten liggen op het vrouwelijke gezicht. Bij de weegschaal zou sprake moeten zijn van een evenwichtige verdeling¹.

---

¹ Zie Emil Funk <Der Kalender von 1912/13> Philosophisch-Anthroposophischer Verlag, 1973, blz. 23

2. *Detail van de dierenriem-klok
op het Piazza dei Signori in Padua*

Enige voorbeelden van realisme

Wanneer we in de geschiedenis van de filosofie op zoek gaan naar realisten dan kunnen we een *realisme in engere zin* onderscheiden van een

realisme in ruimere zin. In het realisme dat uit de karakterisering van Steiner naar voren komt gaat de aandacht bovenal uit naar de zintuiglijk waarneembare werkelijkheid, naar datgene wat daarin concreet aanwezig is. Dat is een realisme dat zich tegelijkertijd afkerig toont van alles wat niet waarneembaar is, zoals de veronderstelling dat er aan de verschijnselen krachten ten grondslag liggen. Dit noemen we het realisme in engere zin.

Neem bijvoorbeeld het door *Auguste Comte* (1798-1857) geïnaugureerde *positivisme*. Het positivisme richt zich uitsluitend op datgene wat "positief" gegeven is, het feitelijk constateerbare. Dat zijn de verschijnselen. Ons verstand is in staat om wetmatigheden vast te stellen, waaraan deze verschijnselen voldoen. Dat leidt tot wetenschap. De kennis van de wijze waarop de wereld geordend is, kan vervolgens praktisch toegepast worden. Comte noemt als zijn grote voorganger Francis Bacon (1561-1626), één van de wegbereiders voor de ontwikkeling van de natuurwetenschappen. De samenhang van de verschijnselen kan in begrippen en wetten worden uitgedrukt. Maar het is onmogelijk en dus ook zinloos om de achterliggende oorzaak van een dergelijke samenhang te willen leren kennen. Zoekt men een grondslag voor de orde van de natuur dan treedt men buiten de werkelijkheid van het fysiek waarneembare en begeeft men zich op het terrein van de metafysica. Positieve wetenschap onderscheidt zich nu juist door het uitbannen van theologische en metafysische dwaalgedachten.

Vatten we de positivistische beschouwingswijze samen dan zijn de volgende kenmerken bepalend: a) een empirische oriëntatie: de zintuiglijke ervaring is bovenal leidend b) een rationalistische benadering: het verstand vermag orde en samenhang vast te stellen in het waargenomen c) een antimetafische, 'no-nonsense'-opstelling: het niet zintuiglijk waarneembare dient stelselmatig te worden geweerd. In deze beschouwingswijze komt de natuurwetenschappelijke positie sterk naar voren. Gelet op de ware zegetocht die de natuurwetenschappen vanaf de 15e eeuw hebben doorgeemaakt, is het niet verwonderlijk dat ook binnen de filosofie vele vertolkers van deze visie te vinden zijn.

Ook in de 20e eeuw is de positivistische benadering onmiskenbaar aanwezig. De rationalistische benadering blijkt daarbij sterk gegrepen te zijn door de vernieuwde opzet van de logica, die bekend staat als *formele logica*. Dit is vooral te danken aan het baanbrekend werk van Gottlob Frege (1848-1925). Voor de realist (in engere zin) is de status van het begrip een probleem. Het begrip als inhoudelijk niet-empirisch gegeven is voor hem eigenlijk niet acceptabel: het is geen harde realiteit. Hij zal er alles aan doen om óók het begripsmatige te herleiden tot iets dat wél een uiterlijk voorkomen heeft. Vanuit deze gezindheid construeerde de logicus

Gottlob Frege in 1879 zijn *Begriffsschrift*: een speciaal ontworpen tekensysteem, waarin het redeneren op een volstrekt uiterlijke wijze met behulp van symbolen kan worden weergegeven. De rechtvaardiging van een conclusie vindt binnen dit systeem louter en alleen nog plaats op basis van de vorm van complexe gehelen van symbolen. Deze opzet voorkomt volgens Frege een beroep op innerlijke gronden.

De hiermee ontworpen zogenaamde *formele logica* werd dankbaar aangegrepen door positivistisch georiënteerde denkers. Zo bedacht de wiskundige *Bertrand Russell* (1872-1970) onder meer zijn leer van het *logisch atomisme*. In deze opvatting wordt slechts bestaan toegekend aan afzonderlijke zintuiglijke gegevens (*sense-data*). Deze kunnen op de wijze van formele logica met elkaar worden verbonden. Volgens Russell is er goed beschouwd noch sprake van materie, noch sprake van geest, maar louter van zintuiglijke gegevens. Dit laatste standpunt herinnert ons aan het door Steiner getypeerde realisme!

De stroming van het zogenaamde *neopositivisme*, met vertegenwoordigers als *Moritz Schlick* (1882-1936) en *Rudolf Carnap* (1891-1970), borduurt voort op het positivisme. Wetenschap en filosofie dienen zich te beperken tot *zinvolle uitspraken*. Dit betekent onder andere dat uitspraken verifieerbaar moeten zijn, d.w.z. dat ze op hun waarheid gecontroleerd moeten kunnen worden. Alleen het uiterlijk waarneembare leent zich voor deze mogelijkheid. De fysica wordt daarom als toonaangevende wetenschap gezien. De formele logica is wederom het machtige hulpmiddel om tot het formuleren en combineren van zinvolle uitspraken over te gaan.

De realist in engere zin meent dat slechts concrete objecten hem een zekere basis kunnen geven: hoe concreter, hoe beter. Een concreet symbool op papier is verre te verkiezen boven de innerlijkheid van een begrip. We zagen al dat een realistische benadering steun zoekt in de kunstmatige taal van de formele logica. Maar eigenlijk geldt dat het fenomeen taal in het algemeen als uiterlijke verschijning van het begrip in de realistische belangstelling staat. Niet het begrip maar het uiterlijke *woord* wordt als primair gegeven beschouwd. Dit is immers hoorbaar als concrete klankeenheid of zichtbaar als concreet letterbeeld. De nominalistische opvatting is hier uiteraard schering en inslag. Het begrip heeft geen realiteit. Realiteit komt slechts toe aan het woord (*nomen* = naam) en aan het woordgebruik.

In dit verband willen we wijzen op een denker die door Rudolf Steiner zelf als voorbeeld van realist genoemd is, namelijk *Fritz Mauthner* (1849-1923). Deze denker heeft zijn hele leven gewijd aan het verschijnsel taal. Vertrekpunt van de filosofie dient een kritische beschouwing te zijn van het verschijnsel taal, een *Kritik der Sprache*. Wat aan begrippen in taal is

vervat stamt uit zintuiglijke waarneming. Onze zintuigen geven echter maar een toevallige aanblik van de werkelijkheid. Dit stelt grenzen aan de aard en omvang van onze kennis. Mauthner stelt zich uitdrukkelijk op het nominalistische standpunt en toont zich afkerig van allerhand theologische en metafysische begrippen, zoals het godsbegrip en het begrip kracht.

Ook de *taalanalytische filosofie* is een beweging die aan de hand van het realistisch fundament van de taal filosofische vraagstukken tracht op te helderen. Deze beweging kent vooral in het angelsaksische taalgebied tal van vertegenwoordigers.

De hier genoemde voorbeelden van realisten vormen slechts een globale keuze. Het realisme is een wijdverbreide wereldbeschouwing, die past bij het natuurwetenschappelijk tijdperk.

Toch valt te verdedigen dat er nog een ander realisme mogelijk is, namelijk een realisme dat weliswaar de bestaande werkelijkheid wil begrijpen, maar zich daarbij niet bij voorbaat beperkt tot alleen datgene wat uiterlijk waarneembaar is. Voor zo'n *realisme in ruimere zin* is Aristoteles (384-322) een markant voorbeeld. Deze denker wordt wel de vader van de wetenschappen genoemd. Heel zijn streven was erop gericht om grondige en systematische kennis van de zichtbare werkelijkheid te verkrijgen. Vanuit een grote interesse voor de natuur - met name ook de levende natuur - en een scherp begripsvermogen is door Aristoteles het fundament gelegd voor wetenschap als zodanig. Voortdurend is hij op zoek naar passende begrippen voor de waarneembare werkelijkheid. Het onderscheid tussen koud- en warmbloedige dieren is bijvoorbeeld reeds door hem onderkend. Opmerkelijk is dat hij altijd poogt om een vraagstuk van alle kanten te benaderen. Vaak betreft hij ook eerst gezichtspunten van anderen in zijn beschouwingen, om op zakelijke wijze de voors en tegens tegen elkaar af te wegen.

Kennis van de natuur vereist volgens Aristoteles het achterhalen van de eraan ten gronslag liggende oorzaken, principes en elementen. Deze gronden van de natuur gaan daarbij zelf het fysiek waarneembare te boven, ze bezitten een *metafysisch* karakter. Het willen begrijpen van de concrete werkelijkheid gaat bij Aristoteles dus niet gepaard met een antimetafysische gezindheid. Integendeel: om het wezenlijk gehalte van de werkelijkheid te begrijpen blijkt voor hem een beroep op metafysische grootheden een noodzakelijke stap. Zo treffen we bij Aristoteles diepgaande verhandelingen aan over begrippen als kracht en macht.

De fundamentele eenheden van de werkelijkheid zijn volgens Aristoteles de *ousiai* ofwel de dingen (substanties). Niet alles wat is of bestaat, is of bestaat op dezelfde manier. Het gekleurd-zijn is bijvoorbeeld een zijswij-

ze die niet op zichzelf voorkomt, maar afhangt van het ding. Het gekleurd-zijn is afhankelijk van het ding-zijn. Het zijn van de substantie onderscheidt zich van alle andere vormen van zijn in het op zichzelf staande, onafhankelijke karakter ervan. Aristoteles onderscheidt in zijn *categorieën-leer* een aantal verschillende fundamentele zijnswijzen. De eerste, meest fundamentele categorie is die van de substantie. Alle andere categorieën, zoals die van kwaliteit, kwantiteit en relatie zijn aan deze eerste categorie ondergeschikt. In zijn meest uitgebreide beschouwingen hierover worden tien verschillende categorieën genoemd.

De substantie is ook van belang voor het begrijpen van de mogelijkheid van verandering. Bij elke verandering kan onderscheid worden gemaakt tussen a) datgene dat verandert en dit is het *eronderliggende* ofwel de substantie zelf b) het karakter van de substantie vóór de verandering en het karakter van de substantie ná de verandering. De substantie zelf is hierbij boven iedere verandering verheven, zij blijft aan zichzelf gelijk: zij vormt het draagvlak voor veranderende kwaliteiten. Substantie vormt de duurzame, wezenlijke grond voor veranderingen.

Een ding ontstaat volgens Aristoteles omdat iets een bepaalde *vorm* (grieks: morfe) heeft aangenomen, zoals een standbeeld gevormd is uit marmer. Dat wat ontvankelijk is voor vormen noemt Aristoteles de *materie* (grieks: hyle). Vorm moet hier overigens in een veel ruimere zin begrepen worden dan ons begrip van een uiterlijke vorm in de zin van ruimtelijke begrenzing: iedere bepaaldheid is ermee bedoeld. In de discussie omtrent de vraag wat nu het ding tot ding maakt, is Aristoteles van mening dat dit de vorm is: de vorm is voor hem het wezen (grieks: eidos) van het ding. De menselijke geest in in staat om deze vormen op te vatten en zo het wezenlijke te denken. Aldus is substantie op te vatten als materie, die een vorm draagt. Het realisme van Aristoteles bestaat eruit dat hij zich richt op de concrete werkelijkheid om de wezenlijke vormen erin te ontdekken. Hij zoekt het wezen *temidden van de dingen* en vindt juist dat de door zijn leermeester Plato geschouwde ideeën te zeer gescheiden zijn van de concrete werkelijkheid.

Aristoteles had als Griek nog het voordeel dat zijn begripsvermogen van nature een hoge ontvankelijkheid bezat: de begrippen stroomden hem als het ware tegemoet. Denken was voor hem nog in hoge mate een waarnemen. Vanaf het moment dat de mens om te denken meer en meer zelf verstandelijke activiteit moet opbrengen, treedt een scheiding op met de wereld der dingen. De subjectieve voorstellingswereld van de mens treedt op de voorgrond en tegelijk schuift de objectieve werkelijkheid naar de achtergrond. De wereld wordt *mijn* wereld of de wereld *van de mens*. De mens belandt in zijn eigen schaduw en verliest het zicht op de objectieve

werkelijkheid. Kenmerkend voor een dergelijk standpunt is de filosofie van Kant, voor wie het ding op zichzelf ofwel *Ding an sich* niet meer kenbaar is.

Iemand die in de moderne tijd op bewonderingswaardige wijze tot een ruimhartiger realisme komt is de filosoof *Nicolai Hartmann* (1882-1950). Met zijn *kritisch realisme* weet hij veel van de kantiaanse schaduwen op te lossen. Kennen is voor hem geen produceren, maar een vatten van een objectief zijnde. Toch zijn er volgens Hartmann nog absolute grenzen aan hetgeen objectiveerbaar is. Een opmerkelijke prestatie van Hartmann is zijn onderscheiding van de zogenaamde zijnslagen van de werkelijkheid. Hij maakt onderscheid tussen de werkelijkheid van dode materie, plant, dier en mens. Deze lagen van de werkelijkheid bouwen telkens op elkaar voort. Iedere laag moet daarbij op een wijze begrepen worden die strookt met het volstrekt eigen karakter ervan. Zo acht hij het bijvoorbeeld misplaatst om de sfeer van het levende met mechanische begrippen te beschrijven.

Tenslotte willen we *Rudolf Steiner* (1861-1925) noemen als realist in de ruimere zin. In hem is het realisme tot ongekennde hoogte gestegen. Als geen ander wist hij door te dringen tot het wezen van de zintuiglijke werkelijkheid en als geen ander is hij erin geslaagd om in begrippen te vatten wat dit wezen eigenlijk is, namelijk een *geestelijke realiteit*. De zintuiglijke werkelijkheid kan pas goed begrepen worden, wanneer we leren kennen wat voor geestelijke wezens en werkzaamheden eraan ten grondslag liggen. Zo werd door hem de weg vrij gemaakt voor een *geesteswetenschap*, een wetenschap die zich ten doel stelt om tot een objectieve vaststelling te komen van geestelijke realiteiten. Deze wetenschap komt niet in de plaats van, maar naast de natuurwetenschap. Om zelf op geestesgebied wetenschappelijk actief te worden, is scholing nodig van de menselijke vermogens. Doorgaans zijn deze slechts ingesteld op de zintuiglijke werkelijkheid. Vanuit een scholing zijn geestelijke zintuigen te activeren waarmee de mogelijkheid ontstaat om het geestelijke rechtstreeks waar te nemen. Deze scholing behelst vooral een intensivering van het denken en waarnemen. Het denken dient een veel dynamischer proces te worden, het waarnemen dient veel zuiverder en ontvankelijker te worden. Een realist die uit is op het vatten van de geestelijke realiteit, zal zijn vleugels dus moeten uitslaan in de richting van het fenomenalisme en het dynamisme!

Rudolf Steiner heeft ter voorbereiding van een geesteswetenschap zich intensief bemoeit een kennisleer te ontwikkelen, op grond waarvan geesteswetenschap als reële mogelijkheid op te vatten is. We kunnen hier slechts de contouren ervan aangeven. De mens is op twee wijzen geconfronteerd

met de werkelijkheid. Enerzijds op uiterlijke wijze in het waarnemen, anderzijds op innerlijke wijze in het denken. Het waarnemen zelf is niet bij machte om de samenhang der dingen weer te geven. De eenheid en samenhang der verschijnselen kan slechts verkregen worden door inschakeling van het denken. Deze eenheid en samenhang moet enerzijds opgevat worden als de oorsprong van de verschijnselen zelf, als wereldgrond. Anderzijds is het dezelfde wereldgrond, die zich openbaart in het denken van de mens zelf. Daardoor bereikt deze wereldgrond in de mens zijn hoogste verschijningsvorm. De dingen dragen het wezenlijke in een uiterlijke vorm, zonder dat daarbij de samenhangen direct blijken. De mens kan het wezenlijke dragen op innerlijk wijze vanuit het volle bewustzijn van feitelijke samenhangen. Op deze wijze is de mens een ware *bemiddelaar* tussen de zintuiglijke werkelijkheid en de geestelijke werkelijkheid.

Rudolf Steiners spreuk voor de weegschaal

Rudolf Steiner heeft de euritmie een twaalfstal spreuken geschonken, die betrekking hebben op de *stemming* die eigen is aan de kosmische machten van de dierenriem.¹ De uiterst geconcentreerde vorm en het diepzinnig gehalte van deze spreuken maken het begrijpen ervan bijzonder moeilijk. Hieronder volgt een interpretatie gericht op de wezenlijke bestanddelen van het realisme, zonder de pretentie hiermee een uitputtende analyse te bieden.

De aan de stemming van de Weegschaal gewijde spreuk luidt als volgt:

Die Welten erhalten Welten,
In Wesen erlebt sich Wesen,
Im Sein umschliesst sich Sein.
Und Wesen erwirkt Wesen
Zu werdendem Tatergiessen,
In ruhendem Weltgeniessen.
O Welten, traget Welten!

De opbouw van deze spreuk is verrassend symmetrisch. In vijf van de zeven strofen gaat het om een verhouding van een bepaald gegeven tegenover het gegeven van gelijke aard: werelden tegenover werelden (2x),

---

¹ *De twaalf stemmingen* (GA 261); het begrip stemming moet hierbij niet gelijkgesteld worden aan dat van de wereldbeschouwingsstemming, die immers in samenhang met de (zeven) planeetsferen staat.

wezen tegenover wezen (2x), zijn tegenover zijn (1x). Het is alsof er telkens vergelijkbare gegevens op de schalen van de balans worden gelegd en hun onderlinge samenhang gekenschetst wordt.

1) *Zon-regel:*

Die Welten erhalten Welten,
De werelden behouden werelden,

Er wordt gesproken over werelden, meer werelden. Dit betreft de ons bekende werelden: de werelden van steen, plant, dier en mens. Maar de reikwijdte van wat hier als wereld wordt beoogd, lijkt verder te gaan. Ook de werelden van de geest maken hier onderdeel van. Al deze werelden staan niet volkomen los van elkaar, maar verhouden zich tot elkaar. Deze onderlinge verhouding wordt getypeerd als: erhalten, d.w.z. ontvangen en het ontvangene vervolgens bewaren, behouden. De ene wereld zorgt voor het behoud van de andere wereld en omgekeerd. Het is verleidelijk om aan te vullen: de ene wereld houdt de andere in evenwicht. De materie dient de plant, maar de plant dient ook de materie: het brengt de materie tot een hogere verschijningsvorm. Bij deze regel kunnen we ook denken aan de ervaringen die de mens ontvangen en bewaard heeft in de voorafgaande periode van overvloedig zonlicht. Hij zal dit geschenk als een hoger gegeven kunnen voortdragen, namelijk als kennis.

2) *Venus-regel:*

In Wesen erlebt sich Wesen,
In wezen beleefd zich wezen,

Via het ene wezen kan een andere wezen een innerlijke verhouding verkrijgen tot zichzelf en zichzelf innerlijk gaan beleven. Voor de mens is het denk-wezen het aangewezen medium om tot zichzelf te komen, om zich als eigenlijk wezen, als ik-wezen te ontwikkelen.

3) *Mercurius-regel:*

Im Sein umschliesst sich Sein.
In het zijn omsluit zich zijn.

In het ene zijn kan het andere zijn zich omsluiten, begrenzen. In de buitenwereld vormt het fysieke zijn het medium van begrenzingen, zijnde de harde realiteit der dingen. Deze wordt in de natuur nog eens extra benadrukt bij de invallende herfst. In de mens is het wederom het denken dat hem de gelegenheid biedt om tot innerlijke bepaaldheid te komen, tot een duidelijk afgebakend begrip van zichzelf en de werkelijkheid van de dingen.

- 4) *Mars-regel:*   Und Wesen erwirkt Wesen
                                             En wezen schept wezen

Wanneer het ik-wezen als hoger wezen in de mens ontwaakt, kan dit wezen als actief beginsel zijn uitwerking hebben op denken en doen, en daarmee op het wezenlijk gehalte van de wereld. Dit proces van scheppen, (doen) uitwerken verkeert hierbij grotendeels nog in een beginstadium, het kweekt kiemen voor de toekomst.

- 5) *Jupiter-regel:*   Zu werdendem Tatergiessen,
                                             Tot wordend daad-uitgieten,

Deze gekweekte kiemen zullen ooit ontwikkelingen in gang zetten, zullen ooit een nieuwe levensstroom voortbrengen. Het actieve denken zal hierbij een sleutelrol spelen.

- 6) *Saturnus-regel:*   In ruhemdem Weltgeniessen.
                                             In rustend wereld-genieten.

Vooralsnog verkeert de mens in een fase waarin het nieuwe zich nog moet nestelen, een draagvlak moet vinden om te kunnen gedijen. Het nieuwe moet in zijn wezenlijke werking hartelijk ontvangen worden. Genieten van een wereld betekent hier een wereld innerlijk een plaats bieden waar het zich ongestoord, in alle rust kan vormen. Dit ruimte bieden aan het andere hangt samen met het vermogen van ontvankelijkheid in het algemeen en met het waarnemingsvermogen in het bijzonder.

- 7) *Maan-regel:*   O Welten, traget Welten!
                                             O werelden, draagt werelden!

De laatste regel vormt een oproep aan werelden om een draagvlak te willen zijn voor andere werelden, om ruimte te bieden aan iets dat niet eigen is, maar dat een medium nodig heeft om zich te kunnen ontwikkelen. Daarmee maakt de ene wereld zich tot moedergrond van een andere wereld, zoals de materie de moederlijke grond is van de dingen om ons heen, en zoals de mens in zijn vermogen tot kennis de moederlijke grond kan bieden voor het wezenlijke gehalte van de uiterlijke werkelijkheid.¹

---

¹ Dat het begrip *dragen* van grote betekenis is voor de aard van het realisme in samenhang met de kosmische betekenis van de weegschaal wordt bevestigd in de *antroposofische zielekalender* van Rudolf Steiner (GA 40). Slechts in drie

---

Uit: OVER DE KOSMOS¹
vermoedelijke auteur: Aristoteles

Aristoteles kan beschouwd worden als een vertegenwoordiger van het realisme. Het werk "Over de kosmos" wordt aan hem toegeschreven. Om een indruk te geven van de realistische benaderingswijze zijn hieruit de volgende fragmenten gekozen:

De meteorologische verschijnselen in het ondermaanse

Laten we nu spreken over de belangrijkste verschijnselen in en rond de aarde, slechts het noodzakelijkste opsommend.

Van die aarde stijgen voortdurend twee verdampingen op naar de lucht boven ons, bestaande uit fijne deeltjes en geheel en al onzichtbaar, behalve dat men ze soms in de ochtenduren kan zien opstijgen, veroorzaakt door rivieren en beken. Van die verdampingen is de ene droog en rookachtig, vanaf de aarde opstijgend, de andere is vochtig en nevelig, verdampend vanaf de vochtige natuurlijke substantie. Uit de laatstgenoemde ontstaan mist, dauw en zijn verschijningsvormen in bevroren toestand, wolken en regenbuien, sneeuw en hagel. Uit de droge verdamping ontstaan winden en diverse vormen van stormgeweld, onweer en weerlicht, vuurspiralen en bliksemlitsen en de andere verschijnselen die hiermee verwant zijn.

Mist is een nevelige verdamping, die geen water produceert, dikker dan lucht en ijler dan een wolk. Zij ontstaat uit het beginstadium van een wolk of uit het restant van een wolk. Tegenhanger daarvan heet en is de situatie 'bij heldere hemel', wat niets anders is dan lucht zonder wolken en zonder nevel. Dauw is vocht dat in een fijne samenstelling uit de heldere hemel neerdaalt; ijs is een hoeveelheid water dat bevroren is bij heldere hemel, rijp is bevroren dauw, rijpaanslag is halfbevroren dauw. Een wolk is een dikke en opeengepakte nevelige massa, die water produceert. Een regenbui ontstaat door het uitpersen van een heel sterk verdichte wolk en de variaties in regenbuien zijn afhankelijk van de compressie van de wolk. Wan-

---

weekspreuken komt dit begrip voor, namelijk bij de weeknummers 25 (1x) , 26 (2x) en 37 (1x). Hiervan markeren de eerste twee spreuken het begin van de periode van de weegschaal!

¹ Uit resp. hoofdstuk 4 en 5 van <Over de kosmos> in de vertaling van A.P. Bos, in 1989 verschenen bij Boom.

neer die gematigd is, laat hij zachte regendruppels vallen; wanneer die hevig is, hardere. Dat noemen we een stortbui, die grotere druppels dan bij een regenbui dicht opeen op aarde laat neerkomen. Sneeuw ontstaat door fragmentatie van massieve wolken, die kapot geslagen worden vóórdat ze kunnen veranderen in water. De slag veroorzaakt het vlokachtige en de heldere witheid, en het bevrozen van het vocht binnenin, dat nog niet neergevallen noch verdund was, is de oorzaak van de koude. Wanneer zij hevig is en dicht opeen neervalt, wordt ze sneeuwstorm genoemd. Hagel ontstaat uit sneeuwvlokken, die ineen geperst zijn en die door die samenpersing zwaar geworden zijn, zodat ze sneller naar beneden vallen. Overeenkomstig de grootte van de afgebroken stukken [van de wolk] wordt het volume van de hagelstenen groter en vallen ze met meer geweld neer. Dit zijn de verschijnselen die plegen voor te komen als gevolg van de vochtige verdamping.

Uit de droge verdamping ontstaat, door koude in gang gezet, zodat een luchtstroming op gang komt, wind. Wind is niets anders dan een grote hoeveelheid samengeperste lucht in beweging. Deze wordt ook wel *pneuma* genoemd. Anderzijds wordt met *pneuma* ook de bezielde en levenwekkende substantie in planten en dieren bedoeld, die het totale organisme doortrekt. Daarover hoeven we nu niet te spreken. De in de lucht waaiende *pneumata* worden winden genoemd, de uit de vochtige streken aankomende luchtstromen worden briesjes genoemd. [...]

Wat betreft de krachtige winden, een valwind is een wind die plotseling van boven neerslaat; een stormvlaag een krachtige wind die plotseling aanstormt; een cycloon of een wervelwind is een wind die van beneden af naar boven spiraalt. Een winderuptie is een luchtstroom die van de aarde opstijgt, omhoog gestuwd vanuit een diepte of rotskloof. Wanneer deze zich heftig in een spiraal voortbeweegt, is het een 'aard-cycloon'. [...]

De onvergankelijkheid van de kosmos

Toch heeft men zich erover verwonderd hoe het in vredesnaam mogelijk is dat de kosmos, terwijl hij bestaat uit tegengestelde principes, te weten het droge en het vochtige, het koude en het warme, niet allang vernietigd en vergaan is. [...].

Het zou wel eens kunnen zijn dat de natuur een voorliefde heeft voor tegenstellingen en daaruit harmonie produceert [...]. Zo dankt ook het samenstel van de componenten van de werkelijkheid in hun totaliteit [...] zijn ordening aan één harmonie, die tot stand komt door middel van vermenging van de meest tegengestelde beginselen [...].

DE AARD VAN DE ANTROPOSOFISCHE GESCHIEDWETENSCHAP
een ontmoeting met de wetenschap
(deel 2)
door *Henk Middendorp*

---

*In het eerste deel van dit artikel werd de antroposofische geschiedwetenschap geplaatst in de context van de 19e en 20e eeuw. Genoemd werden de volgende geschiedtheoretische stromingen: het **historisme** (dat streeft naar persoonlijke inleving in de gebeurtenissen) en het **positivisme** (dat velerlei details in een groot systeem wil onderbrengen). Er werd gewezen op het belang van een uitgewerkte systematische beschrijving van de methode die in de antroposofische geschiedwetenschap gahanteerd zou moeten worden. Zo'n uitgewerkte methode kan ook een dialoog bevorderen tussen de gangbare en antroposofische geschiedwetenschap. Voorts werd toegelicht hoe het denken, voelen en willen volgens Steiner kunnen worden ontwikkeld tot hogere kenvermogens; deze verschaffen de mogelijkheid om de geschiedenis vanuit een diepere laag te begrijpen.*

In de feiten die de gangbare geschiedschrijving vaststelt, is allesbehalve de volle historische waarheid te vinden, maar in het beste geval slechts het geraamte. Om een levend beeld van de geschiedenis te voorschijn te toveren, het geraamte met vlees en bloed te bekleden, is een echte geschiedschrijver nodig. Deze conclusie van Gabert, die in 1967 één van de eerste verkennende werken over een antroposofische 'Historik' heeft gepubliceerd, zal natuurlijk grif door menig historicus worden onderschreven. Wanneer dat levend maken berust op persoonlijke betrokkenheid en op een mooie, geïnspireerde beschrijving ontstaat echter het probleem dat geschiedenis nu tot kunst lijkt te worden en dat dát over het algemeen als onwetenschappelijk geldt.

De historische symptomatologie

De antroposofie biedt in haar innerlijke scholing en haar methodische inzichten een handvat om ook dit persoonlijke (en kunstzinnige) element te objectiveren. We hebben in deel 1 van dit artikel vastgesteld dat het verstand, zoals dat ten aanzien van de uiterlijke waarneming functioneert, geen toegang geeft tot de diepere waarheid van de geschiedenis. Immers, de mens leeft in twee rijken van oorzakelijkheid: hij is zowel natuur- als

geestwezen. Enerzijds hebben we te maken met de vrijheid, die komt uit het rijk van de geest, anderzijds met de noodzakelijkheid, die het rijk van de natuur regeert. In de geschiedenis doordringen beide rijken elkaar; dit maakt dus een bredere benadering dan een eenzijdig empirische noodzakelijkheid.

De eerste schreden op weg naar de echt scheppende factoren -het geestelijke aandeel- in historische gebeurtenissen zijn hierboven reeds belicht. Een benaderingswijze die zich bij uitstek richt op het verborgen karakter van de historische werkelijkheid is de zogeheten *symptomatologie*. Rudolf Steiner heeft die voor het eerst uitvoerig geformuleerd in een voordracht van 14 maart 1918 (GA 67). We moeten in de symptomatologische beschouwing bewustzijn ervoor krijgen dat wat we met het gewone bewustzijn ervaren, moeten zien als symptoom van iets anders waarvan het de uitdrukking is. Wie niet is gericht op een 'l'art pour l'art'-geschiedenis, maar op een schildering van de historische ontwikkeling van de mensheid, is zich ervan bewust: ik ben een goed historicus wanneer ik een gebeurtenis of feit als een symptoom kan zien en in een (imaginatieve) samenhang kan brengen met dat wat 'eronder' ligt als geestelijke impuls.¹

De historische symptomatologie vat uiterlijke gebeurtenissen op als fenomenen van een dieper liggende werkzaamheid, die de grond voor de historische ontwikkeling is. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat er een zekere analogie met het diagnostische werk van de arts c.q. psychiater zal bestaan. Ik vind deze analogie inderdaad zinvol. De arts wordt in zijn werk meestal geconfronteerd met processen die niet direct zichtbaar zijn. Via het model waarmee de klachten van de patiënt worden benaderd, vindt altijd een zekere reductie plaats van de ziekte in de hoop dat die hanteerbaar wordt. De historicus heeft echter te maken met het geestelijke van mens en wêrld, terwijl de arts toch in eerste instantie op de geestelijke realiteit van een mens is gericht.

Jens Heisterkamp maakt in zijn onlangs verschenen dissertatie *Weltgeschichte als Menschenkunde* tevens opmerkzaam op een samenhang tussen de naam van Steiners geschiedopvatting en de tijd waarin die ontstaat. De catastrofe van de wereldoorlog is te zien als symptoom voor de fundamentele ontwikkelingscrisis die de westerse cultuur bedreigt. Het begrip symptoom wijst erop dat wie metterdaad in de loop der geschiedenis wil ingrijpen, ook de dieper liggende oorzaken moet kennen. De relatie tussen symptoom en oorzaak kan slechts - door tot inzicht in zichzelf in de context van de geschiedenis te komen - door de mens zelf worden gevonden.

---

¹ Aldus Christoph Lindenberg op p. 153 in zijn nawoord bij Steiners "Geschichtserkenntnis".

den. Historische bezinning is dus een voorwaarde voor praktische therapie van de huidige culturele ontwikkelingscrisis.

Heisterkamp citeert Steiner die in 1918 stelde: men zal niet eerder uit de catastrofe komen, totdat de mensen er blijk van geven dat ze zichzelf begrijpen zoals ze zijn, en dan zoals ze binnen de huidige ontwikkeling van de tijd zijn, binnen het huidige tijdvak.¹ Geschiedwetenschap kan op die manier zelfs een therapeutische functie hebben.

Wanneer wij symptomatologisch aan de slag willen, ligt het voor de hand ons uitgangspunt te nemen in de fenomenologie zoals Goethe die hanteerde. Hoe de gebeurtenissen in het fysieke verschijnen en in welke relaties ze optreden, moet zo exact mogelijk worden bestudeerd. *Het is van belang dat we de gebeurtenissen zo aanschouwelijk voor ons zien, dat we ze in hun 'vorm' kunnen grijpen* (Steiner). In de geschiedschrijving heeft het uitwerken van het karakteristieke altijd veel aandacht gekregen. In de toekomst is het belangrijk vanuit een nog bewuster streven hieraan te werken.

Bij het opsporen van het karakteristieke raken we aan het gebied van het kunstzinnige. Verschillende karakteristieken moeten immers door hun tegenstelling en kwaliteitsverschil en door de compositie van het geheel juist tegen elkaar uitkomen. We zijn dan nog aan het diagnostiseren. Enige theoretische inmenging, afkeer of omarming van de fenomenen hoort in dit stadium niet thuis. Het onderdrukken of objectiveren van sympathieën of antipathieën wordt vaak voor onmogelijk gehouden. Inderdaad is de mens met zijn handelingen, gevoelens en hartstochten, kortom met de totaliteit van zijn existentie, zozeer in de geschiedenis vervlochten, dat er een bijzondere inspanning nodig is om zich werkelijk hieruit los te maken.

De taak van een symptomatologische geschiedschrijving vraagt om een scholing die nog andere eisen stelt dan de natuurwetenschappelijke. Volgens Erich Gabert kan de 'terugblik' als oefening ons dichter bij een objectief geschiedbeeld brengen. Bij de terugblik laat je in momenten van innerlijke rust de gebeurtenissen van een dag (of van een stuk geschiedenis) zonder erover na de denken of te oordelen in herinneringsbeelden aan je voorbij trekken. Het gaat erom die beelden eerst eenvoudig voor je te zien, zo gelaten als mogelijk, zo objectief als mogelijk, alsof je ze van buitenaf waarneemt. Via deze innerlijke blik, die steeds puurder en helderder kan worden, kan een waar en gefundeerd oordeel tot stand komen. Het ware wezen en de waarde van de gebeurtenissen gaat zich uitspreken, en daarmee ook wat ze aan geestelijke dimensie in zich dragen.

---

¹ Heisterkamp, Weltgeschichte, p.52.

De terugblik is voor de historicus een goede hulp bij het schiften van het vaak overvloedige materiaal. Wanneer de historicus op micro-niveau (op belevenissen in het eigen leven) of op macro-niveau (op gebeurtenissen uit de geschiedenis) terugblikt, komt een reiniging van de oordeelskracht op gang. Daarmee tevens een scheiding van wat wezenlijk en wat niet wezenlijk is. Zo ontstaat de kracht het karakteristieke, symptomatische op een bewust persoonlijke manier te kennen en te beleven.

Eenheid of verscheidenheid van geschiedvisies?

Hoe horen 'wezensschouw' (via de fenomenologie) en hogere kennis (via imaginatie, inspiratie en intuïtie) nu bij elkaar? Ik denk dat beide wegen elkaar aanvullen. Nadat we ons eerst aan de fenomenen hebben gewijd, kunnen we met nog intensiever ontwikkelde vermogens de geestelijke stroom van het worden in de geschiedenis gewaarworden. Het gaat dan om kennis van de werkzaamheid van geestelijke wezens die een rol spelen bij de ontwikkeling van de mensheid. De eerste toegangsweg tot een symptomatologische beschouwing van de geschiedenis ligt bij een verdiepte studie van historische fenomenen. Voor het interpreteren en het leggen van verbanden is het mogelijk een beroep te doen op geesteswetenschappelijke mededelingen van Rudolf Steiner.

In zijn boek *Waarnemen en denken* stelt Steiner: '...De wetten in de geschiedenis zijn van een veel hoger niveau. ...Een historisch feit wordt als iets ideëls door iets ideëls bepaald. ...De geschiedenis is in wezen een wetenschap van het ideële. Haar werkelijkheid bestaat uit ideeën. Daarom is de toewijding aan het object de enig juiste methode. Psychologie, volkskunde en geschiedwetenschap zijn de belangrijkste vormen van de geesteswetenschap [in de zin van cultuurwetenschap]. Haar methoden berusten op het rechtstreeks achterhalen van de ideële werkelijkheid. Haar object is de idee, het geestelijke...'¹

Werkelijke geschiedschrijving ontstaat alleen wanneer feiten die door onderzoek aan het licht komen, in verband worden gebracht met ideeën. Het is daarbij de vraag of zulke ideeën ook in de vorm van 'Leitbilder' kunnen optreden, zoals de 'renaissance'-idee van Burckhardt, de 'middeleeuwen'-idee van Huizinga of de 'Faustische cultuur'-idee van Spengler. De waarde van zulke ideeën hangt ervan af of ze werkelijk uit de feiten zijn voortgekomen. Wanneer een voortijdig en vervalsend, speculerend denken zich erin heeft gemengd, is de kans dat geschiedkundige

---

¹ Steiner, *Grundlinien*, p. 128.

ideeën met de werkelijkheid corresponderen veel geringer. In de loop van de tijd moet hun waarheidsgehalte blijken.¹

Antroposofische "Historik" en wetenschappelijkheid

De vraag naar de wetenschappelijkheid van het moderne geschiedschrijvers-discours is actueel en allesbehalve afgerond. In de theoretische literatuur is veel aandacht besteed aan de opbouw van geschiedkundige kennis en aan de status van geschiedkundige verklaringen. Ten aanzien van wetenschappelijkheid in de geschiedkunde, is vanuit een modern standpunt het volgende te zeggen.

De poging om een discours wetenschappelijk te maken, is niets anders dan zoeken naar een discours dat intersubjectief is, waarbij dus in principe iedereen het resultaat moet kunnen controleren. Een zodanig discours dus, dat men - in termen van een eindig aantal expliciete operaties - onder competente onderzoekers een consensus kan bereiken wat betreft het gehalte van de waarheid (of acceptabiliteit) van de uitspraken die gedaan worden.

Een zodanige consensus is - zoals het voorbeeld van de meest geavanceerde wetenschappelijke disciplines laat zien - zeer gebaat bij het gebruik van een taal die expliciete regels voor uitspraken bevat; exacte definities van algemene termen en expliciete regels voor correspondentie tussen algemene uitspraken en gemeenschappelijke observaties.²

Wanneer wij het bovenstaande tot ons door laten dringen, is het duidelijk dat er in het antroposofische onderzoeksveld vooral ten aanzien van de overeenkomst tussen algemene uitspraken en intersubjectieve observaties nog het nodige moet worden uitgewerkt. Observaties van Steiner zijn niet bepaald intersubjectief (misschien wel in principe maar niet in feite) en de algemene uitspraken die hij doet zijn voor ons veelal niet direct te toetsen.

Het is mogelijk Steiners bevindingen empirisch te toetsen, maar dan betreft het toch vooral de interne logica van zijn uitspraken en de verenigbaarheid daarvan met andere waarnemingen. Dit berust dan op het begrip van Steiners uitspraken. (Op dezelfde manier kan een antroposofisch arts met het begrip etherlichaam werken zonder dit zelf te kunnen zien.)

---

¹ Gabert, Weltgeschichte, p.125-126.

² Panaccio, l'historien en quête d'un langage, p.238.

De wetenschappelijke status van Steiners mededelingen

Rudolf Steiner heeft in zijn boeken en voordrachten veel verteld over de werkzaamheid van spirituele wezens in de geschiedenis. We beschikken door hem over ideeën die direct op de diepste lagen van de geschiedenis betrekking hebben. Steiner deelt die ideeën (betreffende geestelijk schepende oorzaken) niet zo maar mee, maar maakt tevens duidelijk hoe het spirituele in de aardse feitelijkheid van de geschiedenis te voorschijn komt. Daarom kunnen wij op basis van onze gewone kennis (de zintuiglijke waarneming en het gewone denken) met zijn mededelingen werken.

Voor een vruchtbaar werken met de mededelingen uit de geesteswetenschap moet aan een aantal randvoorwaarden zijn voldaan. Ten eerste moet je je grondig inleven in de historische ideeën van Steiner. Ten tweede moet je proberen je daardoor te scholen in het leren zien van het symptomatische. Vandaar dat ik voorstel Steiners mededelingen vooreerst als bruikbare *werkhypotheses* te zien. Zijn mededelingen en historische ideeën zijn dan geldig tot je betere vindt en functioneren intussen als 'eye-opener'.

We kunnen echter Steiners mededelingen niet als historische bronnen gaan gebruiken. De verbreding en verdieping van de geschiedwetenschap zou dan geen stap boven Steiners eigen mededelingen uitkomen. Hij verwachtte trouwens juist van een willekeurige wetenschapper een toetsing. Dat wil zeggen: een controle van zijn resultaten op betrouwbaarheid, exactheid en op eventuele tegenspraak met andere resultaten. Wetenschap bestaat immers niet uit enkele specifieke uitspraken, maar uit een lichaam van (algemeen geldende) uitspraken die waar zijn.

Wat de logische consistentie en overeenstemming met de feiten betreft is toetsing haalbaar, maar wanneer wij de hogere kennis aan het criterium van de herhaalbaarheid onderwerpen, treden er problemen op. Zo kunnen inzichten als 'de val van de geesten der duisternis' in de 19e eeuw niet direct door onderzoek van derden worden bevestigd. Die inzichten werpen wel nieuw licht op onverklaarbare gegevens in de biografie van een aantal grote geesten (zoals bijvoorbeeld de omslag van de vroege naar de late Marx rond 1840). Steiners uitspraak: *geschiedkunde kan als wetenschap niet zonder schouwend bewustzijn tot stand komen*¹, luidt dan ook eigenlijk een nieuw tijdperk voor de wetenschap van de geschiedenis in.

Antroposofische kennis kan slechts onder bepaalde omstandigheden in de historische begripswereld worden ingevoegd. Ik kan van een gespreks-

---

¹ Steiner, Akademische Wissenschaften, p. 55.

partner niet verwachten dat hij het antroposofisch wereldbeeld kent. Voordat we dus zinvol kunnen communiceren over een bepaald (antroposofisch) inzicht, zijn er een aantal voorwaarden te vervullen. Wanneer we bij de studie van de geschiedenis geesteswetenschappelijke ideeën als werkhypothese willen gebruiken, is een enthousiaste, nuchtere en gewetensvolle houding nodig.

De antroposofie sluit aan bij de westerse ontwikkeling en legt nadruk op de waarde van het denken. In *Vom Menschenrätsel* schetst Steiner wat wij aan het denken hebben te ontwikkelen: in het gewone denken wordt het denken zelf niet beleefd, maar beleven we via het denken alleen dat wat gedacht wordt. Wij willen slechts juist denken: logisch voortschrijdend van begrip tot begrip. De stap om in het proces van het denken zelf te gaan leven, kunnen we alleen maken door innerlijk aan de slag te gaan. Waarbij vermogens van de ziel als opmerkzaamheid en liefdevolle interesse voor dat wat beleefd wordt, om grote intensivering vragen. Je kunt dan proberen die liefdevolle aandacht te richten op je gedachtengang, op je denken; daarvoor moet je heel je wil in het denkproces brengen. De wil wordt zodoende middel tot waarneming van het denken, middel tot geestelijk denken. Wanneer je denkoefeningen doet, die niet naar buiten, maar naar binnen zijn gericht, leveren deze je in feite een nieuw en breder bewustzijn. Het denken wat wij gewoon zijn te doen, wordt op deze manier tot een innerlijke wilshandeling.

Deze oefeningen hebben een beperking van het intersubjectieve karakter van geesteswetenschap tot gevolg. De mens moet, wil hij toegang krijgen tot het symptomatische karakter van de geschiedenis, moeite doen om zich een toenemende elasticiteit in zijn begripsvermogen te verwerven. Daarom kan de bewering dat antroposofie denkend aan de feiten kan worden getoetst - vanwege de omstandigheid dat ze in gedachtenvorm wordt meegedeeld - geen garantie zijn voor de wetenschappelijkheid van de antroposofie. Bij nader inzien blijken er gradaties in het denken te bestaan. Een inwisselbare onderzoeker moet dan, gezien de specifieke eisen die aan zijn denkvermogen worden gesteld, aan bepaalde voorwaarden voldoen. Het kan niet zo zijn dat er twee wetenschappelijke kampen bestaan waar-tussen geen zinvolle communicatie mogelijk is.

Wanneer wij ons aan het oefenen zetten, verandert de verhouding tot de begrippen langzaam. Voor het gewone bewustzijn zijn begrippen instrumenten: we ontdekken er de wetmatigheden in de wereld mee, die vervolgens weer een hulp zijn in het vormgeven van die wereld. Hoe meer begrippen er echter van binnenuit, in het zuivere denken, worden ontwikkeld, des te sterker vormen ze zich om tot organen die toegang geven tot

bepaalde 'hogere' gebieden van de werkelijkheid. Of zoals Steiner het formuleert: het denken heeft ten aanzien van de ideeën dezelfde betekenis als het oog ten aanzien van het licht en het oor ten aanzien van geluid.

Tegenwoordig kan de mens op eigen kracht op weg gaan om de werkzaamheid van reële scheppende machten te gaan ervaren. Door een geïntensiveerd waarnemen en door te leven met open vragen kan hij op een gezonde manier iets gaan ervaren van de scheppende machten achter het uiterlijke wereldgebeuren. De terugblik kan ons als methodisch instrument tot bewuste intuïties brengen. De antroposofie biedt een handvat om deze vermogens te ontwikkelen. Ik zie mogelijkheden voor een zinvolle communicatie met de gangbare wetenschap omdat de antroposofie door haar kennis van "de menselijke natuur" als wijsgerige antropologie een bijdrage kan leveren aan het "Bildungs"- en vooruitgangsideaal van de Verlichting. De mens is immers geen zondig wezen dat slechts door God is te verlossen, maar een wezen dat - zoals Voltaire zegt - wacht op zijn eigen bevrijding, kortom een individu dat zich kan vervolmaken.

Balans en mogelijkheden

De geschiedschrijving heeft door de tijd heen steeds verschillende accenten gelegd. In de Oudheid komt een besef op voor de getuigenis en voor de waarheid, tevens een eerste streven naar wereldgeschiedenis. In de Middeleeuwen vervlakt het waarheidsstreven enigszins; het gaat, gelet op het eigen heil, vooral om plaatsbepaling in de tijd: waar stond men tussen schepping en Laatste Oordeel? In de Verlichting wordt de toekomst weer belangrijk; de gedachte van het zichzelf vervolmaken prent zich in het bewustzijn. Geschiedenis heeft als bezigheid inmiddels een streng methodisch fundament gekregen. In de 19de eeuw ontstaat een levendige discussie over de aard van het verleden. Is het individu doorslaggevend of het brede, onafwendbare cultuurproces? Gaat het om de grote gebeurtenis die het tijdvak kleurt of om het systeem; en gaan we vervolgens emotief (kunstzinnig) of cognitief met de geschiedenis om?

Het is belangrijk een voorstelling te hebben bij wat nu eigenlijk de essentie van de geschiedenis uitmaakt, zodat de methode daarop kan worden aangepast. Op het gebied van wezensvragen aan de geschiedenis zou ik een schot voor de boeg willen geven. De geschiedenis is in essentie een gebeuren in de tijd. We zouden haar daarom met enig recht kunnen opvatten als een proces dat aan de muziek verwant is. (Hetgeen overeenkomt met Steiners opvatting van geschiedwetenschap als een aan de kunst verwante activiteit.) Zowel bij geschiedenis als bij muziek leggen we omwille van een innerlijk verstaan een weg in de tijd af. Door een bewuste

activiteit als de 'terugblik-oefening' is het mogelijk dat we de juiste woorden vinden om uit te drukken wat de geestelijke impuls in de zichtbare realiteit is.

De beelden waaruit voor ons de geschiedenis bestaat, zijn tijdsgebonden. Ze hebben een begin en een einde, zoals een muziekstuk dit heeft. Bij het bestuderen van het verleden, ofwel het kijken naar de diverse beelden die de 'documenten' oproepen, is het zinvol te streven naar een bewustwording van onze eigen activiteit. Juist in ons zelf komt het geestelijke en het reële samen. Het gaat dan niet om een fascinatie voor wat er allemaal gebeurd is, maar om het innerlijk tot stand brengen van de beeldenreeks. Deze werkwijze maakt het mogelijk een groter geheel te ervaren in de veelheid van feiten. Het algemene wordt in het bijzondere zichtbaar en het afzonderlijke feit licht op in een totaalbeeld.

De historicus heeft, zoals elke kunstenaar, te maken met een waarneembare en een vormgevende factor; hij bevindt zich daartussen. Geschiedenis is in zekere zin een kunstwerk, omdat de zintuiglijke realiteit de verschijning is van een idee. Een staren naar de feiten geeft slechts het gebeurtenissen-verhaal als een soort eerste laag (geschiedkunde als descriptief empirisme). Wat bij de historicus als een geschenk ontstaat bij zijn duiding van de geschiedenis, is inzicht omtrent de bovenzinnelijke impuls die in de zintuiglijke realiteit werkt. Wanneer wij ons bewust weten te worden van deze impuls door middel van de beelden die we in een geheel ervaren, dan is dat een daad van de imaginatie. We leggen de weg af van verleden geworden beelden naar (blijvende) impulsen uit de geest. Ik zou graag in die zin van fenomenologie willen spreken. Het fenomeen kan zijn logos prijsgeven.

Ik meen dat het geschetste proces zich in de toekomst volkomen wetenschappelijk kan voltrekken. De menselijke geest draagt immers zowel het vermogen tot idee als tot beeld in zich. De filosofie heeft zich echter vrij eenzijdig met het abstract-ideële beziggehouden. Normaal leven wij in de ruimte en nemen we slechts in één richting waar. Door terug te bewegen (bijvoorbeeld met de hulp van de terugblik, waarmee we ook kleinere stukken geschiedenis in achterwaartse richting aan ons voorbij kunnen laten trekken) maken we de stap van het ruimtelijke naar het tijdelijke. Dit proces vereist een grote 'soepelheid' van geest.

Een antroposofische geschiedtheorie moet zich bewegen op het vlak van de onderzoeksmiddelen die de mens ter beschikking staan, en op het vlak van wat geschiedenis in wezen is. Dit brengt met zich mee dat het mensbeeld van eminent belang is voor een vruchtbare geschiedtheorie. Ten aanzien van de middelen is, zoals ik reeds eerder opmerkte, een tweesporen-beleid mogelijk. Naast de fenomenologisch-muzikale invalshoek, is

de ontwikkeling van de drie zielevermogens tot hogere waarnemingsorganen een nog bredere weg naar hetzelfde doel.

Ten aanzien van het wezen van de geschiedenis hebben we de mededeling van Rudolf Steiner dat geschiedenis zich voor de mens afspeelt op het gebied van de droom. Voor de gecontroleerde bewustwording van de droom hebben wij een hoger bewustzijn nodig. Toch geeft ook het historische denken toegang tot hetgeen zich wordend afspeelt als we een elastisch denken hebben dat het begripsmatige als het ware uitrekt. Zo'n denken hebben we nodig om tot inzicht in de historische beelden te komen.

De antroposofie doet als wetenschap van ideeën een stap verder dan de gangbare wetenschap. Beide stellen zich ten doel krachtenconfiguraties te ontrafelen en daarover een sluitend geheel aan waarheden aan te bieden. De antroposofie is echter een wetenschap van ideeën die kracht uitoefenen. Ideeën zijn in principe onzintuiglijk. De geesteswetenschap wil dus toegang geven tot wetmatigheden achter de scheppingskrachten. Vandaar dat zij zich primair interesseert voor geestelijke werkzaamheid. Haar praktisch oogmerk is bovendien niet beheersing, maar het bieden van een mogelijkheid om vrij te handelen vanuit inzicht in ontwikkelingen en in processen die vanuit een hoger plan de zintuiglijke realiteit bepalen.

MODERNE EN POSTMODERNE FILOSOFIE

verslag van de bijeenkomst o.l.v. *Oskar B. Hansen & Renatus Ziegler*
gehouden op 21 - 23 mei 1993 te Dornach
door *Pim Blomaard & Jelle van der Schuit*

Inleiding

In het weekend na hemelvaartsdag vond ook dit jaar weer een studiebijeenkomst plaats georganiseerd door de *Arbeitsgruppe für Philosophie und Psychologie*. De leiding hiervan was in handen van *Oskar Hansen* en *Renatus Ziegler*. Dit jaar stond in het teken van de moderne filosofie. Ongeveer 60 deelnemers, waarvan een behoorlijk equipe uit Nederland, waren voor dit evenement naar Dornach getrokken. In het volgende verslag willen we een aantal belangwekkende gezichtspunten uit dit weekend onder de aandacht brengen.

Lorenzo Ravagli over postmoderne filosofie

De spits werd afgebeten door de nog jonge Lorenzo Ravagli, die een aanstekelijke beschouwing wijdde aan de postmoderne filosofie onder de titel "*Denken aan de afgrond; de postmoderneren belicht.*"

Volgens *Arnold Gehlen*, een bekend woordvoerder op het gebied van de wijsgerige antropologie, is de oude opzet van de filosofie, waarin men nog uit is op een allesomvattende wereldbeschouwing, in de huidige tijd niet meer te handhaven. De wetenschap heeft zich in zo sterke mate gespecialiseerd, dat een allesomspannende, allesverklarende visie niet meer mogelijk is. We moeten volgens hem afscheid nemen van deze in hun opzet totalitaire wereldbeschouwingen. Zulke grootse samenvattingen, die zich richten op een totale kosmos van wetenschap, behoren tot de verleden tijd. Een krampachtige voortzetting van deze *sleutelattitude* van de filosofie zou van amateurisme getuigen. Sedert de wetenschap zich heeft begeven in de richting van voordurende specialisatie zijn de conceptuele mogelijkheden van de filosofie op een definitieve grens gestuit. Eigenlijke vernieuwing is daarbij uitgesloten. De geschiedenis van de filosofie is in dat opzicht in feite een voltooide zaak. Er kan eigenlijk alleen nog voortgebordurd worden op dat wat zijn langste tijd al heeft gehad...

Deze voor het traditionele beeld van de filosofie ontluisterende zienswijze van Arnold Gehlen is kenmerkend voor de geestesgesteldheid van de wijsgerige stroming van het post-modernisme. Vertegenwoordigers van het

post-modernisme trekken de radicale consequenties uit dit standpunt en willen stelselmatig afzien van welke grote pretentie van de filosofie dan ook. Filosofie is geen wetenschap en zal dat ook niet kunnen zijn. Het betoog van Ravagli concentreerde zich met name op één belangrijke vertolker van het post-modernisme, te weten *Francois Lyotard*.

Volgens Lyotard is er een definitief einde gekomen aan de tijd van *de grote vertellingen*, die gebaseerd zijn op een naïef vertrouwen in de heerschappij van de rede. De benaming "vertelling" getuigt van het buiten spel zetten van de vergaande claims van de wijsgerige systemen uit het verleden. De benaming *modernisme* moet opgevat worden als een cultuur-historische aanduiding voor die denkers, die vanaf het tijdperk van de Aufklärung (17e eeuw) grootse denkbeelden ontwikkelden over de aard van de mens en de aard van de werkelijkheid. Voor hen is de macht van de rede onbetwistbaar uitgangspunt, en grondslag voor vooruitgang en vernieuwing. We kunnen denken aan mensen als Descartes, Leibniz, Kant, Hegel, Comte en zovele anderen. Maar ook in onze tijd veroorloven nog vele denkers zich het fundament van de rede. Het *post-modernisme* is dié beweging voor wie dit modernisme echt voorbij (post) is, die daadwerkelijk radicaal afrekenet met alles wat nog maar enigszins aan het modernisme herinnert. Als stroming vertegenwoordigt zij in feite een *anti-modernisme*. Ter zijde kan opgemerkt worden, dat het post-modernisme een beweging is die zich niet alleen beperkt tot de filosofie, maar op tal van levensgebieden soortgelijke impulsen voortgebracht heeft.

Waar het modernisme nog vervuld was van een emancipatiestreven om burgers mondig te maken zodat ze in zelfbewuste redelijkheid een sociaal contract kunnen aangaan (leidend tot de grote *eenheid* van de gemeenschap), is voor het post-modernisme de reële tegenspraak in de samenleving een onveranderlijk gegeven: een niet te boven te komen *pluraliteit* van tegenstellingen. Waar het modernisme nog in staat meent te zijn tot een synthese van absoluut weten, tot een allesomvattende *eenheid* van kennis, rest er voor het post-modernisme slechts een gerelativeerd waarheidsbegrip, een *veelheid* van "regionale waarheden", waarvan de betekenis niet uitgaat boven een bepaalde tijd, een bepaalde plaats en een bepaalde groep. Waar het modernisme in de gedaante van de hermeneutica meent dat de eigenlijke betekenis van de ontwikkelingsgang van de geschiedenis te achterhalen en te begrijpen is, constateert het post-modernisme dat er van geen universele, enkelvoudige zin sprake is. De geschiedenis is nog slechts het toonbeeld van een onvereenigbare verscheidenheid aan zinconcepten. De absolute, eenheid stichtende denktrant van het modernisme wordt resoluut afgezworen; het post-moderne denken oefent zich in het relativeren, benadrukt het onherleidbaar anders-zijn van het vele dat zich

manifesteert: de eenheid verbrokkelt en valt in een willekeurige veelheid van telkens anders gerichte atomen uit elkaar.

Dit radicale pluralisme kan nog verduidelijkt worden aan de hand van een begrip, dat de latere *Wittgenstein* in zijn *Philosophische Untersuchungen* (1952) heeft ontwikkeld: het zogenaamde *taalspel*. De samenleving wordt bepaald door een veelheid aan verschillende taalspelen. Ieder taalspel heeft zo zijn betekenis, maar geen is absoluut. Elk individu heeft zijn specifieke verbondenheid met een aantal van deze "levensvormen". Elk taalspel biedt een bepaalde toegang tot de werkelijkheid, zekere mogelijkheden tot relatie. Kenmerkend voor spel is dat er bepaalde *regels* gelden, de spelregels. Maar deze regels zijn niet algemeen geldig, ze kunnen immers vanuit de deelnemers altijd weer worden aangepast. De spelregels staan niet op zichzelf. De legitimatie ervan gaat terug op een "discours", en berust op een onderling verstaan, het elkaar vinden van de deelnemers. Alle taalspelen hebben op zich evenveel (of even weinig) recht van bestaan: een onderling vergelijk is niet mogelijk.

Lyotard acht het mogelijk dat een samenleving in positieve zin de consequenties kan trekken van een post-moderne zienswijze. De post-moderne maatschappij moet decentraal georganiseerd zijn zonder een van bovenaf opgelegde orde. In de post-moderne wetenschap moet een duidelijk besef zijn van de begrensdheid van kennis. Wetenschap zal neerkomen op een veelstemmige wedkamp zonder eind, zonder uitkomst van vaste regels. Van een uniformisering van kennis kan geen sprake zijn. Men zal tot een erkenning moeten komen van de blijvende aanwezigheid van de *paralogie*, de *tegenspraak* en de duurzame afwezigheid van algemeen geldige kennis en methoden.

Ravagli bracht dit standpunt nog in samenhang met het methodisch anarchisme van *Paul Feyerabend*, zoals deze dat heeft verdedigd in zijn *Against method*. Voor Ravagli is Feyerabend een typische vertegenwoordiger van de post-moderne houding.

De door het post-modernisme gegeven karakterisering kan op zich opgevat worden als een juiste diagnose van het huidige tijdsbeeld. De oorspronkelijke idealen van het rationalisme zijn in een proces van verval terecht gekomen. Wat kan de mens eigenlijk nog beheersen? Ravagli bracht vervolgens onder de aandacht dat ook in Steiners werk motieven aan te wijzen zijn, die in samenhang staan met de door het post-modernisme gesignaleerde problematiek. Zo onderkent Steiner de noodzaak van een pluraliteit van kennismethoden voor de benadering van de verschillende wetenschapsgebieden. Ook bij hem wordt de werkelijkheid niet als een massief ongedeeld blok beschouwd, maar als een composiet van verschillende waarnemingssferen, verschillende regio's. Kennis is ook bij hem

geen definitief te voltooien proces maar heeft een open einde en is blijvend vatbaar voor ontwikkeling. Geen verabsolutering van de waarheid dus. Vanuit de idee van de vrijheid van het individu wordt bovendien erkend dat ieder mens het recht heeft op een eigen ontplooiingswijze. De gemeenschap is dus geen monoliet geheel, maar komt voort uit een pluraliteit van verschillende individuen met hun verschillende oriëntaties. Zij die zich met het filosofische werk van Steiner bezighouden doen er volgens Ravagli goed aan zich ook te richten op het post-moderne denken, aangezien daarin zoveel gelijksoortige motieven te vinden zijn.

Ravagli's uiteenzetting was zonder meer stimulerend te noemen. Zijn vooral positieve benadering van het post-modernisme maakte veel duidelijk. Het benadrukken van gemeenschappelijk motieven is op zich waardevol. Men zou echter als kritiek op zijn beschouwingswijze kunnen aanmerken dat de *negatieve kanten en gevaren* van het post-modernisme volstrekt onderbelicht bleven. En dat tevens de *verschillen* in de houding van het post-moderne denken in vergelijking met het denken van Steiner jammer genoeg niet aan bod kwamen.

Seminar van Oskar B. Hansen over moderne & post-moderne filosofie

Gedurende een drietal sessies werd er in het seminar gewerkt aan het thema van de moderne versus post-moderne filosofie. Hansen ging in zijn beschouwingswijze voornamelijk uit van een andere belangrijke vertolker van het post-modernisme, te weten: *Jacques Derrida*. In het denken van Derrida speelt het begrip *tekst* een centrale rol. In het spreken en schrijven van de mens komen teksten te voorschijn. Maar wie of wat is de oorsprong van die teksten? We zijn geneigd te zeggen: wij zelf. Maar Derrida wijst erop, dat het een misleidende voorstelling van zaken is om die oorsprong in het middelpunt 'mens' te leggen. De taal die we spreken is niet van ons zelf. De ideeën die in ons omgaan, staan in onmiddellijke samenhang met onze omgeving. Hoe zijn we opgevoed, wat hebben we meegemaakt? Eigenlijk spreekt de omgeving in ons zijn teksten. Het subject levert in de zienswijze van Derrida geen oorspronkelijke bijdrage, het is niet meer dan een doorgeefinstantie. De moderne filosofie wordt gekenmerkt door *logoscentrisme* en *subjectcentrisme*. Het logoscentrisme verkondigt de almacht van het denken. Het subjectcentrisme laat dit denken ontspringen aan het soevereine subject. Maar de tijd van de aanwezigheid van de logos en het subject is definitief voorbij. Deze illusies van het moderne denken zijn inmiddels verdwenen. Hansen karakteriseerde het post-moderne denken dan ook als een *afwezigheidsfilosofie* in tegenstelling tot het aanwezigheidskarakter van het moderne denken. Het post-

modernisme van Derrida oefent zich in de *decompositie*: de dingen niet nemen zoals ze lijken, maar uit elkaar halen, ontrafelen, deconstrueren. Dat wat uit het centrum lijkt te komen, blijkt zijn oorsprong elders te hebben.

Ter verduidelijking van de verschillende stemmingen, die bepalend zijn voor het moderne en het post-moderne denken, werden teksten gelezen van Kant en Nietzsche. Kant als vertegenwoordiger van het moderne denken met zijn grenzeloos vertrouwen in de macht van de rede. Nietzsche als de overgangsfiguur waarbij dit vertrouwen omslaat in het allergrootste wantrouwen. Waar de vaste grond onder de voeten plaatsmaakt voor de peilloze afgrond van het niets, van de volstrekte afwezigheid, hetgeen onder meer doorklinkt in de bekende uitspraak: *God is dood*.

Hoe kan men het post-modernisme tegemoet treden? Zijn er mogelijkheden om het post-modernisme te boven te komen? In de eerste plaats wees Hansen op het belang van de door Rudolf Steiner in de cyclus *Der menschliche und der kosmische Gedanke* onderkende *twalf wereldbeschouwingen*. Deze biedt namelijk de mogelijkheid om deze of gene benaderingswijze van de werkelijkheid op zichzelf te waarderen, en tegelijkertijd de éénzijdigheid ervan in te zien op basis van de rondgang door wereldbeschouwingen die alle evenzeer recht van spreken hebben. Hansen ging hier jammer genoeg niet verder op in. Het zou van groot belang zijn om het post-modernisme in dit geheel van wereldbeschouwingen te kunnen plaatsen.

In de tweede plaats vestigde Hansen de aandacht op de *kennistheorie* van Steiner, zoals hij deze ontwikkelt in *Wahrheit und Wissenschaft* (1892). Hoofdstuk IV uit dit boek werd vervolgens in de groep gelezen en besproken. Steiner gaat in dit hoofdstuk zeer radicaal te werk. Hij wil de kenhandeling begrijpen zonder van te voren enige veronderstelling te doen over de aard van de kennis, zonder enig gebruik te maken van reeds bestaande kennisresultaten. Uitgangspunt is daarbij het onmiddellijk gegevene. Hansen vergeleek deze aanpak met de deconstructie-techniek van Derrida! We kunnen Steiners kennistheorie hier slechts aanduiden. Via een postulaat, waarin omschreven wordt wat de voorwaarden zijn voor het kennen, wordt het gebied binnen het onmiddellijk gegevene ontdekt, van waaruit het kennen kan worden gerealiseerd, namelijk dat van de begrippen en ideeën. Deze zijn niet louter gegeven maar komen voort uit een activiteit, ze worden voortgebracht door de kenhandeling. Dit zelf actief voortbrengen van begrippen en ideeën biedt de mens een bewuste toegang tot de gegeven werkelijkheid, daarmee kan een tijdsafhankelijke waarheid worden bereikt. Door deze gedachtengang innerlijk te voltrekken kan

de mens zichzelf als draagvlak voor het kennen ontdekken. Daarmee hoeft het subject niet meer aan de omgeving prijsgegeven te worden en krijgt het inzicht in zijn eigen draagkracht. De mens leert zichzelf dan zien als *wezenlijke onvervreembare factor van de werkelijkheid*.

Martin Kollwijn over Husserl

In de conferentie werd naast het postmodernisme ook de fenomenologie van Husserl en de zijnsfilosofie van Heidegger ter sprake gebracht. Deze filosofen behoren weliswaar niet tot de jongste generatie filosofen noch tot de besproken postmoderne filosofen, maar hun invloed op het hedendaagse denken is wel zo groot dat het ter sprake brengen van hun intenties in een conferentie over moderne filosofie gerechtvaardigd is.

Martin Kollwijn begon zijn lezing over Edmund Husserl met een citaat van Rudolf Steiner die in zijn *Rätsel der Philosophie* (1914) op een toekomstige ontwikkeling van het filosofisch streven wijst: vanuit een filosoferen dat zichzelf als activiteit heeft begrepen is een overgang te maken naar een innerlijk beleven dat tot geestelijk inzicht kan uitgroeien. Is nu in de 20e eeuw van deze ontwikkelingsmogelijkheid iets zichtbaar geworden? De conclusie van Kollwijn luidt dat Husserl een van degenen is die vanuit het huidige denkbewustzijn eerste stappen in de door Steiner aangeduide richting heeft gedaan; hij heeft stappen naar een imaginatief bewustzijn gezet, naar een bewustzijn dat in staat is als eenheid te ervaren wat normaal in een veelheid verstrooid is.

Het is mondeling overgeleverd dat Husserl en Steiner met elkaar gesproken hebben nadat beiden een 'in memoriam' voor Franz Brentano hadden geschreven (bij wie zij overigens beiden -mogelijk ook tegelijk- colleges hadden gevolgd). In beider werk is van deze ontmoeting geen spoor te vinden. Kollwijn verklaarde dit door hun verschil van werkgebied en werkwijze: Steiner onderzocht in onmetelijke 'verten' geestelijke realiteiten en verbanden, terwijl Husserl uiterst minitueus, stapje voor stapje en telkens opnieuw een aantal specifieke bewustzijnsfenomenen 'onder de loep' nam. Husserl ging daar volledig in op en had weinig oor voor buiten zijn onderzoeksterrein gelegen zaken. En voor Steiner was Husserls analyse kennelijk niet van dien aard dat hij publiekelijk op hem wilde wijzen, al heeft hij enkele mensen aangeraden bij Husserl te gaan studeren. Daar komt bij dat interessante resultaten van Husserl ook pas na Steiners dood bekend werden, zoals zijn leer van het ik.

Opmerkelijk is dat Husserl ten diepste door een ethisch motief werd gedreven. Zijn niet aflatende pogingen om het menselijk kennen te funderen stonden voor hem in het teken van de autonomie van de mens, van

diens eigen verantwoordelijkheid voor het eigen doen en laten. Verantwoord leven zonder zekere grondslagen van het kennen was zijns inziens onmogelijk. De biografische crises die hij heeft doorgemaakt, hangen met de worsteling samen om tot zulke grondslagen te komen.

Opmerkelijk is voorts dat Husserl volstrekt empirisch te werk ging en ook consequent empirisch te werk wilde gaan. Hij weerlegt de these dat de logische denkprocessen tot strikt stoffelijke (modern gesproken: neuronale) processen te herleiden zijn en hij laat niets gelden wat niet ervaarbaar is. Dat brengt hem ook tot het onophoudelijk gadeslaan van de verhouding tussen bewustzijnsakten en bewustzijnsinhouden, en tot het opschorten (epoche) van ieder oordeel over de mogelijk materiële basis van wat in het bewustzijn gegeven is.

Zijn methode berust ten eerste op deze strikte beperking en reductie tot wat feitelijk gegeven is. Ten tweede berust zij op de toepassing van de 'techniek' van de zogenaamde 'eidetische variatie'. Die bestaat erin, de eigen voorstelling van de eigenschappen van het gegeven voorwerp zodanig en zo veelvoudig te variëren, dat je tot het wezen van het voorwerp, zijn 'eidos' doordringt.¹ Husserl spreekt over de 'wezensvorm' die in de 'wezensblik' ervaarbaar wordt. In de veelvoud van voorstellingsvarianten blijkt iets constant te zijn dat samenhang en eenheid verschaft en intersubjectiviteit mogelijk maakt.

De derde stap van de methode is de analyse van de rol van het ik in de verrichtingen van het bewustzijn. Al deze verrichtingen behoren tot een ik. In zijn ik-leer of egologie onderscheidt Husserl het empirische ik van het transcendentale ik. Wat het actieve in de bewustzijnsakten is, is niet het empirische ik dat in zijn lichamelijkheid en psychische gesteldheid ervaren wordt, maar is het transcendentale ik.

Een van de fenomenen die Husserl onderzocht heeft, is het bewustzijn van tijd. Hij wijst o.a. op het fenomeen van wat hij de retentie noemt. Dit houdt in dat de intentie van het bewuste ik niet alleen op het nú gegevene is gericht, maar ook nog betrokken is op hetgeen kort tevoren geïntendeerd werd, ook al is de actuele intentie daar niet meer op gericht; wat daarnet ervaren werd is toch nog verbonden met wat nú ervaren wordt. Zo is bij het horen van een toon het bewustzijn van de voorafgaande toon die zojuist geklonken heeft, nog aanwezig, en in iets mindere mate ook nog de toon die daarvoor weer geklonken heeft. Zo is verklaarbaar dat mensen een melodie als eenheid kunnen ervaren. In deze tijdsstroom is geen enkele waarneming blijvend, alles wat bewustwordt zinkt langzaam naar een

---

¹ Deze techniek is ook door Steiner aangeraden en wel in de eerste voordracht van *Der menschliche und der kosmische Gedanke* (GA 151)

toestand van onbewustheid. Het enige echter dat hier wel blijvend is, is het ik dat intendeert. Dit ik is niet fysiek of psychisch, maar wel de grondslag voor de ervaring van iets dat fysiek of psychisch is.

Het ik kan proberen de ervaringen die in de retentie steeds 'verklinken' opzettelijk te bewaren bij het ervaren van iets dat nu aanwezig is. Daardoor kan een gelijktijdigheid van vele ervaringen worden bereikt. Wat eerst na elkaar kwam, treedt nu in een grote volheid als verzadigde eenheid gelijktijdig op. Op deze manier kan ook in het bewustzijn de nog vaag bewuste 'wezensvorm' oplichten, doordat de veelheid van de verwante voorstellingen gelijktijdig wordt verzameld.

Kollewijn vergeleek deze ervaring met wat Steiner als imaginatief bewustzijn beschrijft. Daarin wordt een beeld ervaren dat uitdrukking is van iets wezenlijks. Steiner beschrijft dat bij deze fase van de bewustzijns-scholing het geheugen zwakker wordt en dat als tegenwicht voor dit verlies het vermogen opkomt om het verleden in een soort ruimtelijke uitgebreidheid voor zich te zien, waarbij het verleden zich als een gelijktijdig heden voordoet¹.

Langs deze weg zocht Husserl naar een vaste basis voor het wetenschappelijk kennen die voor hem tevens de basis was voor het ethisch handelen. Dat de wetenschappen in een crisis verkeerden door hun gebrek aan fundament was voor Husserl een schrikbarend gegeven. Hij veroordeelt het opstellen, het construeren van theorieën die niet in de ervaring wortelen, omdat daardoor schijnbeelden ontstaan in plaats van reële kennis. En hij sprak in 1935 uit dat als de filosofie en de wetenschap niet in staat zijn zichzelf te funderen en zichzelf te verantwoorden, ons barbaarse tijden te wachten staan. We staan voor de tweesplitsing: ofwel een barbaarse vijandigheid jegens de geest, ofwel een wedergeboorte van het redelijke denken dat zichzelf fundeert vanuit de overtuiging dat (aldus Husserl) "alleen de geest onsterfelijk is".

Ruprecht Pflaumer over Heidegger

De filosoof Heidegger (1889-1976) was een leerling van Husserl, maar ging een geheel eigen weg op. Zijn uitgangspunt is de vraag naar het *zijn*, welke hij scherp onderscheidde van de vraag naar de *zijnden*. De fenomenologie wordt zo tot ontologie, tot leer van het zijn.

Dr. Ruprecht Pflaumer, een leerling van Heidegger, waagde een naar eigen zeggen uiterst 'aanvankelijke' poging om de filosofie van Heidegger

---

¹ Vergelijk Steiners voordrachtenreeks *Welche Bedeutung hat die okkulte Entwicklung des Menschen für seine Hüllen und sein Selbst* (GA 145)

en de antroposofie van Steiner met elkaar te vergelijken. Daarbij beklemtoonde hij dat geen van beide een afgerond systeem heeft voortgebracht. Van een vergelijk van vaststaande objecten kan dus geen sprake zijn.

Als punten van *overeenstemming* noemde hij dat beiden:

- *wegen* willen wijzen; beiden vinden hun schriftelijke werken niet het wezenlijke waarom het hun ging; de tijd van systemen is voorbij
- wegen gaan en wegen wijzen op basis van *vragen*; het vragen is wezenlijk voor de weg
- hun weg zien als een *ervaringsweg*; ervarbaarheden onthullen zich, tonen zich op deze weg
- niet willen blijven staan bij het huidige 'denken' maar op een metamorfose van het gewone denkvermogen uit zijn. Volgens Heidegger denkt de huidige wetenschap niet; het denken moet leren dankbaar om te gaan met datgene wat 'te denken geeft' zodat het kan verstaan wat het Zijn zegt; het denken moet niet bij de objecten blijven staan maar naar het wezen leren luisteren. En voor Steiner is het huidige denken abstract en moet het zijn schaduwkarakter overwinnen en tot een levend denken worden zodat het geestelijke wezens kan bevatten.
- een historische blik op het denken werpen. Voor Heidegger is het denken afgefallen van de hoofdvraag, nl. wat het Zijn als zodanig in zichzelf is. Metaphysica is volgens Heidegger een vorm van afvallig denken dat de 'natuur' overstijgt door zich ervan te vervreemden; het is een verlaten van de oorspronkelijke ervaring van de 'physis', van de natuur die leeft en lichtend is. Meta-fysica brengt onderscheidingen aan, zoals die van zijn en schijn, waardoor men denkend de natuur 'overstijgt'. Het funderende denken bereikt echter zodoende nooit meer het eigenlijke fundament: de 'natuur'. Het treedt in de toestand van de 'zijnsvergetelheid'. Daarmee begint het metafysisch tijdperk waarin het denkoog niet meer open is voor het zijn; we staan thans voor de opgave om post-metafysisch te gaan denken. Aldus Heidegger. - Steiner strijdt op zijn beurt tegen iedere vorm van metafysica die boven de ervaarbare natuur uitgaat en hypothesen opstelt over een ontoegankelijk gebied (zoals Ed. von Hartmann doet). En ook hij beschouwt het denken als iets dat tijdens de ontwikkeling van de mensheid - door cultuurperioden heen - een steeds ander karakter krijgt.

- het raadsel van de tijd als cruciaal zien. Voor Heidegger is het Zijn iets dat 'tijdelijk' is en dat vanuit de tijd moet worden begrepen. Steiner kon het ontwikkelingsprincipe in de wereld pas begrijpen nadat hij de tijd in zijn tweevoudigheid had begrepen: er is naast de voortgaande tijdsstroom ook een instromende tijd die de toekomst naar ons toe brengt.
- de mens als meer zien dan als enkel 'het rekenende dier' (zoals Nietzsche het uitdrukt). De rationele mens is niet de ware mens. Heidegger zegt dat de mens uitsteekt door zijn verheven denkkraft en 'geroepen' is om het wezen te denken; als 'Dasein'(er-zijn) is hij zo in-de-wereld dat hij op het Zijn is aangewezen en diens wezen denkend moet ervaren. Voor Steiner is de mens een microkosmos waarin het goddelijke leeft.

Naast deze raakvlakken, waarbij het natuurlijk de vraag blijft of daarbij sprake is van wezenlijke verwantschap, stelde Pflaumer ook *punten van verschil* vast:

- Heidegger is er kennelijk op uit alle filosofische onderscheidingen (zoals zijn en schijn, zijn en worden, wezen en verschijning) te herleiden tot hun aanvang, tot hun oorspronkelijke eenheid. Daardoor komt hij tot een afwijzing van het onderscheid tussen *zijn* en *bewustzijn*. Hij zou in een gesprek zelfs hebben uitgeroepen dat "de Grieken geen bewustzijn hadden". De dingen brachten van zich uit al 'licht' mee. Heideggers denken leidt tot de stelling dat de mens het 'zijnsgebeuren' over zich heen moet laten komen; de mens komt in een ontvankelijke, passieve verhouding tot het *zijn*. En de grote vraag die dit oproept luidt: komt de mens zo tot zichzelf? Doordat Heidegger het kennende bewustzijn zelf niet thematiseert en dus geen kennis theoretische fundering kan geven van het 'weten', kan hij aan de aloude oproep "Ken uzelve" geen gehoor geven. En dat staat in schril contrast met Steiner voor wie het kritisch-wetenschappelijke doorgronden van zichzelf - inclusief het denkende bewustzijn - uitgangspunt is.
- Een tweede verschilpunt is de waardering van de 'zijnsvergetelheid' en de 'godverlatenheid'. Heidegger treurt daarover en zoekt de weg terug naar de oorsprong. Hij ziet in het rationele denken dat uitmondt in de techniek niet iets dat ook een positieve kant heeft. Dit in tegenstelling tot Steiner die het zich terugtrekken van de goden juist positief waardeert als het scheppen van de mogelijkheid dat de mens tot individuele vrijheid komt. Door zijn isolement kan de mens zich zelfstandig en

eigener beweging her-enigen met zijn oorsprong; daardoor kan hij zich als individualiteit in het 'zijn' een wezenlijke plaats verwerven.

Voor Heidegger was de weg van het funderen een metafysische dwaalweg. Heideggers zoeken naar de oorsprong gaat - zo zou je op basis van Pflaumers lezing mogen concluderen - ten koste van een gefundeerd weten omtrent het ik en diens wetenschappelijke mogelijkheden, en keert terug naar het verleden (naar de Griekse Logos). Steiners fundering van de geesteswetenschap is daarentegen te zien als een zoeken vanuit de toekomst; een zoeken dat het ontstane wetenschappelijke bewustzijn niet afwijst maar opneemt.

Seminar met Ziegler

Wie als 'normaal' ontwikkeld mens van deze tijd met de antroposofie in aanraking komt, staat onontkoombaar voor de vraag hoe hij zelf zich daartoe verhoudt en hoe hij de antroposofie als wetenschap van de geest kan funderen en rechtvaardigen. In het seminar met Ziegler ging het om deze fundering en rechtvaardiging. Hij onderscheidde drie vormen, drie niveau's ook, van rechtvaardiging:

1. Het begrijpen ('Verstehen')
2. Het indirecte toetsen van het begrepen aan het leven zelf door na te gaan of er goed (= vruchtbaar) mee te werken valt
3. Het zelfstandig kennen van de beschreven werkelijkheid ('Erkennen').

Na een lang proces van begripsontwikkeling, dat door vragen van de deelnemers sterk werd verlevendigd ondanks de onvermijdelijke zijpaden, konden we in het seminar als vrucht het volgende oogsten:

- Het 'begrijpen' berust op het zelfstandig voortbrengen van de begrippen (naar aanleiding van de overgeleverde teksten) en het zelfstandig beleven van hun inhoudelijke consistentie. De beoordeling van de logische samenhangendheid berust op het inzicht dat het zuivere denken de begrippen niet zelf construeert, maar door eigen activiteit waarneemt (intueert) en overeenkomstig hun eigen inhoud verbindt. Pas op grond van dit inzicht kan het begrijpen van geesteswetenschappelijke mededelingen kritisch ter hand worden genomen. (Steiner zelf heeft aan dit begrijpen grote waarde gehecht, temeer daar dit op zichzelf berustende denken in staat is mededelingen van occultisten op hun juistheid te beoordelen.)

- Het controleren van de begrepen antroposofie - deze vorm van rechtvaardiging veronderstelt dus de vorige vorm van 'het begrijpen' - aan de hand van de gewone ervaring. Dit kan tot de overtuiging leiden dat de geesteswetenschappelijke mededelingen 'bewaarheid' zijn. Hier speelt de gevoelsmatige indruk een grote rol en van echt wetenschappelijke betekenis is deze toetsing niet. Voor de gerechtvaardigheid van antroposofie als wetenschap van de geest kun je ook hier niet ten volle instaan.
- Pas waar zelfstandig de werkelijkheid gekend wordt ontstaat de mogelijkheid de antroposofie wetenschappelijk te rechtvaardigen. Dat veronderstelt naast het vermogen om de begrippen zuiver te intuëren ook de mogelijkheid geestelijke waarnemingen te hebben zodat bij het verbinden van deze begrippen en waarnemingen de wetmatigheid van het kennen kan worden gerealiseerd. Voor het normale denkende bewustzijn is het van groot belang tenminste één keer zo'n geestelijke werkelijkheid *gekend* te hebben, omdat dat de zekerheid geeft dat er tenminste één geestelijk wezen werkelijk bestaat. De hypothese dat er een geestelijke werkelijkheid met meerdere wezens bestaat, is dan niet meer een metafysische hypothese, maar een gerechtvaardigde gedachte *op grond van een reële ervaring*. Hypothesen zijn immers in de wetenschap alleen dan zinvol wanneer ze stoelen op directe waarnemingen.¹

In het seminar kwamen we na een sessie waarin het denken zelf werd onderzocht tot de conclusie dat het denken zelf niet in eerste instantie in aanmerking komt om als geestelijk wezen in zijn werkelijkheid en werkzaamheid gekend te worden. Een geestelijke werkelijkheid, een geestelijk wezen, is namelijk een in zichzelf rustende wetmatigheid die zichzelf tot verschijning brengt op grond van de hem inherente kracht. Aangezien het denken - voorzover het voor de denkende mens van nuikbaar is - niet zichzelf tot verschijning brengt, maar voor zijn verschijnen afhankelijk is van het actief denkende ik, is het denken voor ons vooralsnog geen geestelijke kracht die we in haar werkelijke Zijn kunnen doorgronden. Maar wel kunnen we ons ik als geestelijke kracht leren kennen op het moment dat dit ik het zuivere denken verwezenlijkt (tot verschijning brengt) en zichzelf doorziet als die activiteit die dit denken laat verschijnen en terwijl zij dit doet zichzelf tot verschijning brengt. Ik beleef mij als

---

¹ Dat is ook de eigenlijke betekenis van de door Steiner gebruikte term *goetheanisme*: het is de wetenschappelijke methode om de begrippen niet los, maar aan de hand van directe ervaringen te ontwikkelen.

actief doordat ik de wetmatigheid van het denken, dit principe van het voortbrengen van ideeën, verwerkelijk en daarbij tegelijk mijn eigen wezen verwerkelijk, tot verschijning breng.

Van hieruit is een logische stap te zetten die reeds Aristoteles deed toen hij het bestaan van de Onbewogen Beweger bewees. Datgene wat zichzelf kan verwerkelijken, wat zichzelf tot verschijning kan brengen, moet voortdurend in actualiteitstoestand zijn, moet eeuwig actueel zijn, anders zou het niet in staat zijn vanuit de mogelijkheid-tot-verwerkelijking over te gaan tot actueel-zich-verwerkelijken. En zou het niet voortdurend actueel zijn en toch verwerkelijkt worden (zoals het denken in en door de mens) dan zou het voor zijn verwerkelijking afhangen van een andere werkelijkheid en dus zelf niet de geestelijke kracht zijn die op eigen kracht zichzelf tot verschijning brengt. Alleen bij het ik kan het ik een directe waarneming van 'actuele kracht' hebben. Weliswaar kan het ik deze waarneming gewoonlijk alleen opdoen door actueel te denken. Het ik is dan gemodificeerd in zijn kracht voorzover het zijn kracht conformeert aan het wezen van het denken; het ik zou in principe ook werkzaam kunnen zijn zonder deze verbinding. Maar waar het ik zich bewust wordt van zichzelf is het allereerst aangewezen op het denken, en het ik beleeft dan zichzelf als een eenheid van werkzaam ik-wezen en niet werkzaam denk-wezen. De ervaring van het ik als geestelijk krachtwezen is niet anders dan via het denken mogelijk. En omdat ik beleef dat ik het echt zelf ben die enerzijds het denken actualiseert en anderzijds van zich uit zichzelf actualiseert, weet ik dat ik niet afhankelijk ben van een super-ego dat zich van mij bedient. Ik werk vanuit mijzelf. Ik kan op grond van eigen ervaring met redenen concluderen dat ik als duurzame entelechie besta. Maar aangezien ik niet weet hoe ik precies tot het actualiseren van het denken en van mijzelf kom (ik weet alleen dat er een aanleiding moet zijn) kan ik mijzelf als eeuwige entelechie nog niet ten volle doorgronden. Dat ik als geestelijke werkelijkheid besta weet ik echter wel.

Op grond van deze uiteenzettingen kon gezegd worden dat het ik van de genade van het denken leeft, voorzover het van het denken afhankelijk is om tot bewustzijn van zichzelf te komen. En kon er tegelijk aan worden toegevoegd dat het denken van de genade van het ik leeft, voorzover het voor zijn verschijning in het menselijk ik van dit ik afhankelijk is.

Wanneer de werkelijkheid van het ik gekend wordt, is de veronderstelling dat er een wetenschap van de geest kan bestaan, wetenschappelijk gerechtvaardigd.

AGENDA

Fenomenologische conferentie "SCIENCE and ART"

Plaats : Stichtse Vrije School te Zeist

Periode : 28 februari - 4 maart

Met medewerking van ervaren fenomenologen en kunstenaars uit Nederland, Duitsland, Zwitserland en Engeland wordt gewerkt aan het thema '*beeld en gebaar*'. Gedurende de ochtenden en middagen bestaat de mogelijkheid om deel te nemen aan allerlei werkgroepen. Het avondprogramma biedt onder meer een voordracht van Jochen Bockemühl (Dornach) en een gemeenschappelijke voordracht van de schilders Gudrun Hofrichter en Thomas Hofer en de natuurkundige Georg Maier.

Nadere inlichtingen te verkrijgen bij Trudi Rubingh, Nassaukade 86-II, 1052 CV Amsterdam, tel: 020-6842488 of bij Liesbeth Bisterbosch, Waterhoen 20, 3972 RC Driebergen, tel: 03438-13209.

Seminars over "Die Philosophie der Freiheit"

In 1994 zal het 100 jaar geleden zijn dat het filosofisch hoofdwerk van Rudolf Steiner *Die Philosophie der Freiheit* verscheen, al kwam het al in november 1993 van de drukker. Ter gelegenheid van dit feit zullen er verschillende conferenties plaatsvinden:

Plaats : Weimar

Periode : 15 - 17 april

De *Anthroposophische Gesellschaft in Deutschland* organiseert een weekend dat geheel in het teken van *Die Philosophie der Freiheit* zal staan. Het omvat voordrachten, gespreksgroepen, eurythmievoorstellingen, en excursies (naar de archieven van Nietzsche en Goethe). Het programma is op dit moment nog niet volledig bekend. Wel staat vast dat de volgende sprekers een voordracht zullen houden:

- Christoph Lindenberg over *Subjekt - Ich - Individualität*
- Heinz Zimmermann over Steiners boek *als sprachliche Herausforderung*

- E.-M. Kranich over *Erkenntnis als Überbrückung der Kluft zwischen Geist und Natur*
- Carina Smid/Frank Teichmann over het kunstzinnige element in Steiners boek: *Gedanke und Bewegung*
- K.-M. Dietz over de *Gemeinschaft freier Geister - Utopie oder Wirklichkeit?*
- Frank Teichmann over het boek: *Eine christliche Philosophie?*

Plaats : Goetheanum in Dornach

Periode : 9 mei - 13 mei

De *Arbeitsgruppe für Philosophie und Psychologie* organiseert in de week van Hemelvaart een openbaar Seminar over hoofdstuk VIII en IX van genoemd hoofdwerk. Het begint maandagochtend 9 mei en duurt tot vrijdagmiddag 13 mei. Het geheel staat onder leiding van Renatus Ziegler. Nadere gegevens bij de redactie of bij het Goetheanum in Dornach.

COLOFON

JANUS

Tijdschrift voor filosofie en antroposofie
3e jaargang, nr. 2
Verschijnt 2x per jaar

REDACTIE

Pim Blomaard
Jelle van der Schuit

REDACTIEADRES

J. van der Schuit
Takwier 9
2318 AB Leiden
071 - 21 16 32

ABONNEMENTEN

een abonnement loopt per kalender-
jaar en is te verkrijgen door overma-
king van f 12,--
op gironummer 41 109 39,
ten name van J. van der Schuit, Leiden
onder vermelding van JANUS 1994

LOSSE NUMMERS

de prijs van een nummer van JANUS in de losse
verkoop bedraagt f 7,50

VORMGEVING

de omslag van JANUS is ontworpen door
Anita Lennaerts

CORRECTIE

Mechteld Camman

